

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін

Дипломна робота
магістра

з теми: **«Бакотський археологічний регіон у XII-XIII ст.: стан дослідження,
основні пам'ятки та історико-культурна спадщина»**

Виконала:
студентка групи Ist1-M22z
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)
Гавронська Юлія Миколаївна

Керівник: Баженов О. Л.,
кандидат історичних наук,
доцент

Кам'янець-Подільський – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ	4
1.1. Історіографія проблеми.....	7
1.2. Характеристика джерельної бази.....	11
1.3. Методологія дослідження.....	14
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ БАКОТСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО РЕГІОНУ В XII-XIII ст.....	17
2.1. Історичні відомості про Пониззя	17
2.2. Військово-політичні події на Пониззі у другій половині XII – середині XIII ст.	28
РОЗДІЛ 3. ОСНОВНІ ПАМ'ЯТКИ ТА ПОСЕЛЕНСЬКА СТРУКТУРА БАКОТСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО РЕГІОНУ XII-XIII ст.	42
3.1. Бакота – столиця давньоруського Пониззя	42
3.2. Городища	54
3.3. Селища (відкриті поселення)	72
РОЗДІЛ 4. БАКОТСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ РЕГІОН ТА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА	78
4.1. Проблема збереження	78
4.2. Перспективи археологічних досліджень	83
ВИСНОВКИ	89
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	94
ДОДАТКИ	104

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Історія археологічного вивчення історичної території Пониззя було започатковано в другій половині XIX ст. За цей час, включаючи сьогодення, було визначено територію цього давнього адміністративного центру, який у першій половині XII ст. увійшов до складу Галицького князівства, визначено головні віхи історії та напрацьовано чималий археологічний матеріал, який, не зважаючи навіть на наявність декількох узагальнюючих праць (І. Винокура, О. Баженова та С. Маярчака) залишається лише частковим. Останнє пояснюється тим, що в ці узагальнення лягли підсумки археологічних досліджень, які проводилися, здебільшого у другій половині 70-х – початку 90-х рр. XX ст. і були пов'язані з дослідженням подністровських городищ – Гринчук, Бакота, Ушиця та Калюс у зв'язку з будівництвом Дністровської ГЕС. Натомість, переважна більшість інших городищ була лише «потривожена» археологічними розвідками з метою з'ясування хронології та культурної приналежності тих чи інших поселень (городищ).

Натомість, на сучасному етапі, маючи достатній для порівнянь археологічний матеріал з різних регіонів давньоруської держави, доволі актуальними є питання формування поселенської структури населення окремих регіонів, включаючи Середнє Подністров'я; демографічні процеси і, головне, виділення в межах певних території – археологічних регіонів, які, звичайно, мають свої особливості. Ці особливості найкраще простежується в топографії, планіграфії та самій «архітектурі» поселень. Останнє дає змогу висувати припущення про функціональне призначення та соціальні функції поселень, головним чином укріплених. У цьому контексті, доволі цікавим виглядає Бакотський археологічний регіон. За насиченістю археологічними пам'ятками, його можна трактувати як в широкому розумінні так і у вузькому. В широкому, він охоплює територію від нижньої течії р. Збруч на Заході до р. Калюсик на Сході. Тут, окрім «літописної трійці» – Бакоти, Ушиці та Калюса функціонували ще декілька великих городища – Княжпільське, Привороття 2. Окрему проблему

в археології давньоруського часу складає Кам'янець-Подільський. У вузькому – лише невелика територія, котра обмежена літописними містами Бакота – Ушиця – Калюс. Таким чином, як і в наприкінці ХІХ ст., так і сьогодні, питання вивчення історії Пониззя і Середнього Подністров'я хоча би через призму формування та функціонування Бакотського археологічного регіону залишається актуальним та доволі перспективною справою.

Метою кваліфікаційної роботи є дослідження Бакотського археологічного регіону ХІІ-ХІІІ ст. Для досягнення поставленої мети нами сформульовано наступні **завдання**:

- 1) проаналізувати стан наукової розробки теми;
- 2) охарактеризувати джерельну базу дослідження;
- 3) висвітлити етапи формування Бакотського археологічного регіону через призму історичних та військово-політичних процесів, які відбувалися на території Пониззя;
- 4) висвітлити основні пам'ятки та поселенську структуру Бакотського археологічного регіону ХІІ-ХІІІ ст.;
- 5) розкрити проблему збереження культурно-історичної спадщини Бакотського археологічного регіону та окреслити перспективи подальших археологічних досліджень.

Об'єктом дослідження є Бакотський археологічний регіон, представлений залишками таких літописних міст як Бакота, Ушиця, Калюс та іншими, «безіменними» городищами, які входили до його складу

Предмет дослідження виступає стан дослідження, основні пам'ятки та історико-культурна спадщина Бакотського археологічного регіону в ХІІ-ХІІІ ст.

Хронологічні межі роботи охоплюють період з ХІІ – по середину ХІІІ ст., тобто часи формування та функціонування території Пониззя з адміністративним центром у Бакоті.

Територіальні межі роботи обумовлені темою дослідження. Вони охоплюють територію Середньої течії р. Дністер в наступних межах: від літописних міст Ушиця і Калюс на Сході (в долині річки Калюс при її впадінні у

р. Дністер); нижня течія р. Збруч – на Заході. Північна межа цього регіону проведена по лінії за поселеннями – Привороття ІІ, Колубаївське, Супронськовецьке, Княжпільське та ін. Також, для порівняння ми розглянули правобережні пам'ятки, як-от Кучелмин, Онут, і Василів як прилеглі до регіону.

Елементи наукової новизни. Проведене дослідження дало змогу отримати наступні наукові результати:

1. В межах території Пониззя, яка має межі від впадіння р. Серет в Дністер (Лівобережжя Тернопільської обл.) на заході до літописного міста Кучелмин (правобережжя р. Дністер в Чернівецькій обл.) на південному сході нами виокремлено Бакотський археологічний регіон, який включає у себе округу лівобережжя Дністра з однойменним центром, до якого ми включили прилягаючі поселення Х-ХІІІ ст. Лівобережжя Дністра які розташовані сьогодні у Кам'янець-Подільському районі (колишні Кам'янець-Подільський, Чемеровецький, Дунаєвецький та Новоушицький райони).

2. З врахуванням сучасних археологічних досліджень нами визначено головні поселення, які входили до Бакотського археологічного регіону.

3. Розглянуто сучасний стан збереження та визначено сформульовано перспективи археологічних досліджень, для розробки теми поселенської структури Середнього Подністров'я.

Апробація роботи. Окремі положення роботи були висвітлені на звітній студентській науковій конференції, котра відбулася 04.11.2023 р. у Кам'янець-Подільському національному університеті Імені Івана Огієнка та заслухані на відкритому засіданні кафедри археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка 27 листопада 2023 р.

Практичне значення кваліфікаційного дослідження полягає у тому, що його результати можуть бути використані для підготовки публікації з історії давньоруського Пониззя, дають змогу проводити наукові дослідження з розробки теми поселенської структури регіону та можуть бути використані при написанні науково-популярного видання з історії давньоруського періоду

Середнього Подністров'я XII – середини XIII ст.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, 10-ти підрозділів, висновків, в яких відбито головні результати дослідження, списку використаних джерел та літератури та додатків. Бібліографія нараховує 107 найменувань.

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ

1.1. Історіографія проблеми

В історії вивчення Середнього Подністров'я можна виділити три етапи: 1) 80-ті роки XIX – 20-ті роки XX ст.; 2) друга половина 1950-х – 1991 рр.; 3) 1991–2021 рр. Кожен з цих етапів відповідає певному періоду розвитку наукової думки та поглядів на історичні процеси, що відбувалися у далекому історичному минулому.

Перший період, який охоплює час з 1880-1920-ті рр. складався в контексті становлення археології в Російській імперії та введення в широкий обіг історичних джерел, які були представлені у вигляді Повного зібрання руських літописів. Їх публікація викликала широке зацікавлення до регіону з боку низки дослідників, серед яких слід виокремити М. Молчановського, який у 1885 р. опублікував «Нарис відомостей про Подільську землю до 1434 року: (переважно по літописам)» [74]. По-суті він одним із перших започаткував вивчення історії Середнього Подністров'я де розташовувалося адміністративна одиниця спочатку теребовлянського, а згодом галицького та об'єднаного галицько-волинського князівства – Пониззя, яке в майбутньому, буде відоме під назвою Поділля. Вихід зазначеної праці відразу ж привернуло увагу до історії регіону ряд дослідників, серед яких слід виокремити Ю. Сіцинського та В. Антоновича. Вже у 1889 р. Ю. Сіцинський публікує невеликий нарис, що був присвячений Бакоті як давньому центру Пониззя [91].

Маючи історичні звістки та народну пам'ять про Бакоту як центр Пониззя і, головне, про Бакотський печерний монастир, В. Антонович вирішив здійснити їх археологічний пошук та дослідження, що було здійснено у 1891 р. Їх результатом була публікація у часописі «Київській старовині» результатів археологічного пошуків дослідника «Бакотський скельний монастир» [11]. Подібну публікацію здійснює й Ю. Сіцинський [92]

Подальші археологічні дослідження регіону продовжив Ю. Сіцинський.

Зазначимо, що в плані вивчення регіону Є. Сіцинського можна назвати «батьком історичного поділлєзнавства» [32]. У 1901 р. він публікує «Археологічну карту Подільської губернії», в якій містилася інформація про усі археологічні пам'ятки регіону з прив'язкою до населених пунктів та місцин [10]. Однак, в історіографічному плані, для нас більш цікавою виглядає його «Нариси з історії Поділля», що були опубліковані в 20-х рр. XX ст. Там міститься більш узагальнена інформація про археологічні пам'ятки Середнього Подністров'я і Бакотський археологічний регіон включно [93].

Подальші розвідки відомсті про археологічні пам'ятки, які можна віднести до Бакотського археологічного регіону XII-XIII ст з зазначений період ми зустрічаємо у працях В. Гульдмана «Пам'ятки старовини на Поділлі» [35]. Варто згадати й про О. Прусевича «Кам'янець-Подільський. Історичний нарис» [107]. Хоча головна увага у цій праці акцентується на Кам'янці-Подільському, однак автор здійснює короткий огляд давньої історії, що сягає часів Пониззя.

Подальше археологічне вивчення Бакотського археологічного регіону у другій половині 1920-х – 1945 рр. було практично неможливим. Справа в тім, що Хмельницька область (в ті часи – Вінницька та Кам'янець-Подільська) була прикордоною, на південних (подністровських) і західних (регіон позбруччя) будувалися фортифікаційні споруди і, цей регіон, був режимним.

Другий етап вивчення Бакотського археологічного регіону ми можемо датувати другою половиною 1950-х – 1991 рр. Не зважаючи на те, що перші археологічні дослідження в Середньому Подністров'ї розпочалися з 1946 р. (дослідження С. Бібікова, П. Борисковського та О. Черниша) вони стосувалися пам'яток раннього і середнього палеоліту (Лука-Врублівецька, Молодове) та окремих трипільських поселень (Лука-Врублівецька). Натомість, археологічне вивчення давньоруських поселень, що входили до складу Бакотського археологічного регіону починаються лише з другої половини 50-х рр. XX ст.

Серед дослідників цього часу на початковому періоді досліджень слід виокремити П. Раппопорта, який в 1956 р. публікує «Нариси з історії Руського військового зодчества X-XIII ст.» [88] в якій згадує про головні міста Пониззя,

котрі входили до складу Бакотського археологічного регіону, зокрема Бакоту. А в 1967 р. він публікує «Воєнне зодчество західноруських земель X-XIV ст.» в якій з-поміж багатьох інших міст різних князівств він здійснює археологічний опис головних городищ Середнього Подністров'я, зокрема Ушиці (Стара Ушиця), Калюс, Бакота, Привороття II та ін., подає їхні графічні плани [87].

В подальшому, археологічне вивчення Бакотського археологічного регіону пов'язують з іменами І. Винокура, М. Кучери, П. Горішнього, С. Пачкової, І. Русанової, А. Кузи та ін. Так, завдяки їм в регіоні були проведено масштабні археологічні дослідження.

Зокрема, варто відзначити дослідження М. Кучери. Зокрема, він провів археологічні дослідження та опублікував низку праць, серед яких слід виокремити «Вивчення пам'яток давньоруського часу на території УРСР» [51], «Дослідження городищ на Волині й Поділлі» [50]. Разом з П. Горішнім він провів археологічні дослідження літописної Ушиці, що відбилося у спільній публікації «розкопки городища XII-XIII ст. біля с. Стара Ушиця» [53; 54]. В подальшому вони опублікують ще одну спільну публікацію, в якій підсумують археологічні дослідження у Подністров'ї «Дослідження літописних міст Середнього Подністров'я» [52].

Приблизно в цей самий час С. Пачкова провела археологічні дослідження давньоруського городища XI-XIII ст. біля с. Гринчук, що було відбито у низці публікацій, серед яких згадаємо лише головну «Давньоруське городище Гринчук на Дністрі» [79]. Зауважимо, що така прискіплива увага до Середнього Подністров'я була викликана будівництвом Дністровської ГЕС.

Також варто згадати про дослідження А. Кузи «Малі міста Давньої Русі» [49] та історико-краєзнавчі нариси про давньоруське Подністров'я І. Русанової та Б. Тимощука [89]. В них здійснено опис головних археологічних пам'яток Середнього Подністров'я, що входили до складу Бакотського археологічного регіону.

Безперечно, найбільший внесок у вивчення археології Середнього Подністров'я зробив І. Винокур. Ще у 1965 р., разом з С. Гуменюком

опублікував конспект лекцій «Археологічні пам'ятки Хмельницької області» [26]. У 1984 р. він був серед авторів довідника з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області [2]. В 1994 р. І. Винокур опублікує свою фундаментальну працю з історії Пониззя.

Таким чином, на другому етапі археологічного вивчення Бакотського археологічного регіону було проведено чисельні розвідки та стаціонарні археологічні дослідження головних пам'яток – Бакота, Ушиця, Калюс та ін.

З проголошенням незалежності України розпочався третій етап археологічних досліджень Бакотського археологічного регіону і Середнього Подністров'я загалом який активно тривав до 2021 р. Серед теоретичних узагальнень слід виокремити дослідження І. Винокура та П. Горішнього [25], що присвячене історії Бакоти та давньоруського Пониззя; О. Баженова, який в більш узагальненому вигляді висвітлив історію та культуру Давньоруського Пониззя середини XII – середини XIII ст. [16] та С. Маярчака. Останній, у 2018 р. опублікував найбільш повне і сучасне дослідження і історії Пониззя «. Історико-культурний розвиток Середньодністровського Лівобережжя у IX-XIII ст. і формування Пониззя» [59]. Варто зазначити, що названі автори опублікували й низку статей, що висвітлюють ті чи інші аспекти, що пов'язані з історією Пониззя та її археологічної складовою.

Стосовно археологічного вивчення, то варто згадати про доробок П. Болтанюка та В. Старенького. Саме вони, з 2015 рр. почали проводити активні археологічні розвідки та розкопки в Бакотському археологічному регіоні, які, на жаль, перервала війна. Це археологічні дослідження в Баговицькому [96] та Бакотському [95; 97; 98] археологічному регіоні, розкопки городища на Кармелюковій горі (Привороття II) [21].

Зазначимо, що археологічне вивчення Бакотського археологічного регіону на сучасному етапі, не зважаючи на попередні дослідження, залишається, практично, на початковому етапі. Справа в тім, що й на сьогодні в його межах залишається нелокалізованими низка городищ і відкритих поселень. А брак коштів диктує відсутність фінансування з боку держави у вивченні регіональної

історії. Тому, як і колись так і сьогодні, питання вивчення історії Пониззя і Середнього Подністров'я залишається актуальним і доволі перспективним та очікує на нових дослідників.

1.2. Характеристика джерельної бази

В основу нашого дослідження було покладено окремі давньоруські літописи та археологічні карти початку XX-XXI ст. Зауважимо, що корпус давньоруських літописів найбільш відомий у вигляді «Повного зібрання руських літописів» (ПЗРЛ), 45 томів в яких опубліковано 150 літописів. Зважаючи на цей масив джерел і згадки про територію та міста Середнього Подністров'я (Пониззя) нами відібрано наступні: Повість минулих літ [8], Іпатіївський літопис [6] та Галицько-Волинський літопис [4].

Ці літописи нами було обрано з наступних позицій: По-перше, базовим для усього корпусу літописання є саме «Повість минулих літ», який в найбільш повному обсязі міститься у Лаврентієвському літописі і є більш відомим під назвою «Повість минулих літ за Лаврентіївським списком». Тобто, «Повість минулих літ» виступає основою будь-якого літопису, чи то Іпатіївського, «Новгородських» старших і молодших ізводів, Софієвського, Радзівіловського, Московського літописного зводу, Воскресенського та ін. Проте, кожен літопис містив свою – скорочену або адаптовану до князівського центру літописання версію. Зауважимо, що це джерело, з огляду на обрану нами тему є важливим для з'ясування розселення слов'ян та належних до Русі територій, в тому числі Середнього Подністров'я, які у перспективі стали структурними одиницями або адміністративними центрами окремих князівств. В нашому випадку – Середнє Подністров'я (майбутнє Пониззя) спочатку належало тиверцям та уличам, згодом, входило до складу Теребовлянського князівства, а з першої чверті XII ст. – до Галицького князівства.

По-друге. Найбільш цінним і повним джерелом для вивчення історії Південно-Західної Русі вважається «Іпатіївський літопис». Його структурно можна розбити на декілька складових, які, сьогодні, розмежовані по декількох

самостійних літописах – Київський літопис та Галицько-Волинський літопис. Структурно, Київський літопис, який виокремлюють з Іпатіївського містить інформацію про історію регіону і Південно-Західної Русі XII ст. Натомість Галицько-Волинський ведеться з кінця XII – до початку XIV ст. Таким чином, як ми можемо бачити Іпатіївський літопис є багатокомпонентним. Саме у ньому, з його зазначеними складовими ми дізнаємося про головні міста Пониззя, які цікавлять нас з позицій Бакотського археологічного регіону – Бакота, Ушиця, Калюс, Кучелмин та ін. та їх політична історія через призму подій, що описані у ньому. Варто зазначити, що Галицько-Волинський літопис (ГВЛ) часто публікується окремим від Іпатіївського літописним зводом, який представлений у двох списках – Іпатієвському (приблизно 1425 р.) та Хлебніковському (XIV ст) [19]. У 1989 році Іпатіївський список ГВЛ був перекладений на українську мову Л. Махновцем під назвою «Літопис Руський» [3].

По-третє, в інших давньоруських літописах інформація про Середнє Подністров'я та головні міста Пониззя є вкрай обмеженою, скороченою та не містить нового матеріалу. Тому, виріб здійснений нами в плані літописної бази є очевидним.

Наступний блок джерельної бази представлений *археологічними картами та довідниками*, оскільки саме в них міститься узагальнена інформація про археологічні пам'ятки давньоруського часу у Середньому Подністров'ї, що входять до досліджуваної нами теми. З-поміж них, ми виокремлюємо «Археологічну карту Подільської губернії» яка була опублікована в «Трудах XI археологічного з'їзду в м. Києві» у 1901 р. [10] за авторства Ю. Сіцінського. З сучасних позицій, ця археологічна карта є застарілою, оскільки складала в часи становлення археології як науки з нерозробленою методикою пошуку та розвідок археологічних пам'яток. Вона містить багато неточностей в плані локалізації цих самих археологічних пам'яток, які до того ж невірно там і описані; відсутня інформація про належність як пам'яток так і окремо знайдених речей до певної археологічної культури навіть через призму відомих на той час тощо. У своєму вигляді, «Археологічна карта Подільської губернії» 1901 р. в

якійсь мірі залишається актуальною й сьогодні. Справа в тім, що окремі археологічні пам'ятки, наприклад, городища в Ластівцях, Супрунівцях, Михайлівці залишилися нелокалізованими й сьогодні. Проте інформація про їх місцезнаходження перекочувала в сучасні археологічні карти і це потребує певних уточнень. Проте, вона стала орієнтиром для складання довідників з археології та археологічних карт 80-х рр. XX ст. та початку XXI ст.

Наступним, доволі важливим джерелом для наших досліджень став «Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області» (1984), упорядниками якого були І. Винокур, А. Гуцал, С. Пеняк, Б. Тимошук, В. Якубовський [2]. Щодо позитивних моментів цього видання: структурно, воно відрізняється від «Археологічної карти» Ю. Сіцинського. По-друге, здійснена локалізація більшості археологічних пам'яток з сучасною прив'язкою на місцевості, шляхом проведених розвідкових робіт. Більшість пам'яток було розведено за хронологічною ознакою та приналежністю до певних культур. По-третє, до цього видання увійшла інформація про проведені археологічні розкопки на конкретних пам'ятках. Стосовно теми нашого дослідження, то у цьому довіднику ми маємо достатньо інформації про головні археологічні пам'ятки Бакотського археологічного регіону, які включають низку поселень як укріплених так і неукріплених.

Найбільш свіжим виданням подібного видання є довідник «Археологічна спадщина Хмельницької області» за авторством А. Гуцала, В. Якубовського та І. Михальчишина [1]. Цей довідник є локалізованою і розширеною версією попереднього і стосується винятково археологічних пам'яток Хмельницької області й про Бакотський археологічний регіон включно. До нього увійшли відомості про археологічні дослідження окремих поховань та Бакотського печерного монастиря, що проводилися у 90-х рр. XX ст. – перше десятиліття XXI ст. Внесена нова інформація про низку поселень регіону (Привороття II, Баговця, Княжпіль тощо).

Таким чином, окреслене коло джерел дає змогу нам проводити дослідження з проблем формування, становлення та існування Бакотського археологічного

регіону, здійснювати археологічний опис головних поселень та висувати свої припущення щодо його функціонування.

1.3. Методологія дослідження

Теоретико-методологічною основою нашого дослідження виступили *принципи історизму*, який зобов'язує брати до уваги думку про те, що люди в минулому діяли і думали інакше ніж прийнято у сьогоденні та розглядати це у контексті конкретних історичних обставин у взаємозв'язку та динамічному поступі. Принцип *об'єктивності* зобов'язує домагатися максимально «правдивої інтерпретації минулого у пошуках історичної істини. Принципи *системності та всесторонності* спонукали розглядати суспільні явища як цілісні системи, з'ясовувати їх структуру та функціонування у часі та просторі під час вивчення конкретних подій, процесів та явищ, враховуючи всі сторони і чинники їх зародження, функціонування та занепаду.

При написанні кваліфікаційної роботи ми використали ряд методів, з яких слід виокремити загальнонаукові – методи аналізу і синтезу, порівняльний, системно-структурний, топологічний.

Аналіз – метод дослідження, який полягає в уявному або практичному розчленуванні цілого на певні складові частини, кожна з яких аналізується окремо у межах єдиного цілого. У цьому контексті, Бакотський археологічний регіон був розділений на певні складові, в основі яких лежить поселенська структура. Зокрема, за площею поселень можна визначити соціальні функції окремих городищ, а звідси – висловити припущення про соціальні функції, які виконували ці пам'ятки в далекому минулому. Синтез – метод вивчення об'єкта у його цілісності, у єдиному взаємному зв'язку його частин. У процесі наукових досліджень синтез пов'язаний з аналізом, оскільки дає змогу поєднати частини предмета (об'єкта чи явища), розчленованого в процесі аналізу, встановити їх зв'язок і пізнати предмет (об'єкт чи явище) як єдине ціле. Тому, наступним методом, який дає змогу проводити певні паралелі та знаходити аналогії виступив метод порівняння.

Порівняння – пізнавальна операція, яка лежить в основі суджень про подібність або відмінність об'єктів. За допомогою порівняння виявляються якісні та кількісні характеристики, у нашому випадку, такими є площа та топографія поселень, що входили до Бакотського археологічного регіону.

З-поміж спеціально-історичних методів, головними для нас виступили проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, історико-системний та картографічний.

Зокрема, проблемно-хронологічний метод передбачає розділення широких тем на низку вузких, кожна з яких розглядається в хронологічній послідовності. У нашому випадку, цей метод дав змогу поділити і розглянути в хронологічній послідовності витoki Бакотського археологічного регіону через призму появи перших поселень та подальше заселення регіону внаслідок спорудження нових. Наприклад, перший етап – IX-XI ст., другий XII – перша половина XIII ст.

Порівняльно-історичний метод – спосіб дослідження, котрий дав змогу, шляхом порівняння, встановити схожість і відмінність між історичними явищами.

Історико-системний метод – один з основних методів історичного дослідження, в якому реалізуються принципи системного підходу. Історико-системний метод направлений на вивчення об'єктів і явищ минулого як цілісних історичних систем: аналіз їх структури і функцій, внутрішніх і зовнішніх зв'язків (морфології), а також динамічних змін (генезис). Гносеологічний потенціал історико-системного методу не вичерпується тільки описом структурно-функціональних параметрів історичних об'єктів або явищ, він дозволяє перейти від конкретно-історичного знання до теоретичного, до розуміння законів функціонування соціальних систем і їх моделювання. Окрім того, в межах історико-системного методу може бути вирішене завдання співставлення моделі з реальними проявами об'єкта або об'єктів та оцінка здатності моделі/моделей «передбачати» або «реконструювати» поведінку системи. Особливістю цього методу виступає широке його використання нарівні з загальнонауковими

методами, заснованими на логічному судженні, методів системного аналізу та математичного моделювання.

Картографічний метод вважається одним із найважливіших методів в археології та історії, оскільки дає можливість наочно уявити поширення певної ознаки або ознак в території. Цей метод в плані вивчення Бакотського археологічного регіону дав можливість уявити та представити поселенську структуру населення та визначити головні пам'ятки.

Таким чином, зазначені принципи та методи, які у своїй сукупності складають теоретико-методологічну основу роботи дали можливість виконати наше наукове дослідження.

РОЗДІЛ 2.

ФОРМУВАННЯ БАКОТСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО РЕГІОНУ В XII-XIII СТ.

2.1. Історичні відомості про Пониззя

Лівобережжя Середнього Подністров'я завжди притягувало до себе людей, починаючи з епохи палеоліту. Відомий український археолог Михайло Якович Рудинський 7 лютого 1928 року в дописі до Юхима Сіцінського писав: «Всі мої помисли у Вас на Кам'яначчині, що як я собі кажу – є українська Дордонь з рясним палеолітом» [96, с.4].

А тому розглянемо історію залюднення території Пониззя, проблему походження його назви, причини формування удільного князівства у Середньому Подністров'ї, економічні та соціальні аспекти життя його населення.

Історію заселеності і будівництва міст, городищ на території Пониззя слід розділити на такі періоди: 1) II-XI ст. час заселення регіону Подністров'я та спорудження невеликих укріплених поселень і селищ. На цей етап припадає заселення ареалу племенами Черняхівської та Лука-Райковецької культури, а далі й тиверцями і уличами, який співпадає з першим піком активізації демографічних процесів; 2) XII-XIII ст. – час входження території Пониззя до складу Галицького князівства, а згодом об'єднаної Галицько-Волинської держави. Це період масового будівництва городищ і міст, різкого піднесення продуктивних сил в регіоні, який призвів до стабілізації і різкого зростання чисельності населення [14, с.8].

Археологічні дослідження свідчать, що здавна вздовж берегів Дністра на цьому місці були численні язичницькі святилища й капища, а також кургани з жіночими похованнями, що свідчить про густе заселення цих територій з доісторичних часів [18]. Починаючи з рубежу і перших століть нової ери, в Середньому Подністров'ї значно збільшується кількість населення. Як переконливо довів за матеріалами досліджень І.С. Винокур, черняхівські племена II-V ст. були праслов'янськими, які взяли участь у формуванні слов'янського етногенезу в Україні, в тому числі і Середньому Подністров'ї [16,

с.62]. На протязі другої половини V-VI ст. відбувається подальше освоєння слов'янськими племенами Середнього Подністров'я, в ході якого вони асимілювали і окремі групи неслов'янського населення. Про просування слов'ян на південь свідчать з 520-х років візантійські джерела, які фіксують початок слов'янських нападів на Балканські провінції своєї імперії [16, с.63].

Пам'ятки VIII-IX ст. культури Луки-Райковецької в досліджуваному регіоні представлені 19 поселеннями (включно з відносною хронологією – «ранньослов'янські»), у тому числі 4 городищами. На першій терасі Дністра, в межах ПТК річкових долин, розташовані 4 селища: Мар'янівка, Лука-Врублівецька, Бакота 1 і Бакота 2. Інші селища розташовані на перших терасах допливів Дністра, також у межах ПТК річкових долин [68, с.49].

Наступний важливий етап історії населення Середнього Подністров'я пов'язаний безпосередньо з формуванням економіки, соціальних взаємин і культури напередодні і в процесі створення Київської Русі. Процес утворення та утвердження Київської Русі був складним й тривалим і охоплював кілька сторіч [16, с.64]. В часи Київської Русі сюди переселилися уличі й тиверці – східнослов'янські племена південно-західної групи, що заселяло у VI-IX ст. пониззя Дніпра від р. Росі до Чорного моря. У X ст. під натиском печенігів уличі пересунулися на захід і оселилися над Бугом та Дністром, доходячи до Дунаю і Чорного моря [103].

На думку автора «Історії України-Руси» М. Грушевського (1866–1934), головною причиною переселення уличів з Правобережжя Нижнього Дніпра у Середнє і Верхнє Побужжя й Середнє Подністров'я був натиск печенігів: «самі примучування київських князів не зрушили б уличів з насижених місць» [66, с.274]. Вінницькі науковці вважають, що переселення різних спільнот уличів на Нижній Дніпро, Дністер, Дунай та узбережжі Балтики відбулося унаслідок військових конфліктів із київськими князями Олегом та Ігорем. Уличі три роки обороняли та все ж втратили свою столицю – «Пересечень» та пішли і оселилися «по Богу» (нині – р. Південний Буг) [38]. І. Винокур, вважав, що в Середньому Подністров'ї межували два союзи племен – тиверці й уличі [25, с.245].

Д. Дорошенко в історичному нарисі «Про минулі часи на Поділля» вказує, що «Уличі й Тиверці признали над собою власть київських князів, але що Київ був од їх дуже далеко, то й жили вони в себе більш-менш самотійно» [66, с.274].

«Велика упертість Тиверців і Уличів, з якою вони боронилися від захватної політики київських князів, – писав у праці «Кам'янина. Населення і його економічна діяльність» В. Геринович (1883–1949), – ... яскрава ознака великої кількості населення цього району» [66, с.275].

Радянський дослідник П. Раппопорт зазначив, що зроблений раніше істориками на підставі аналізу писемних джерел висновок про запустіння внаслідок агресії кочівників слов'янських укріплень на південних теренах Поділля наприкінці XI ст. підтверджений археологічними матеріалами: «археологічні джерела показують часткове запустіння південноруських земель на рубежі XI-XII ст., що відбувалося на великій території від кордону зі степом до Полісся». З 1120-х років відбувався процес повторного заселення раніше покинутих територій давньоруським населенням. У XII ст., коли формувалося Галицьке князівство, південна межа давньоруських поселень проходила у районі Середнього Дністра. «Безпеку з боку степів тут забезпечували численні міста – Калиус, Ушиця, Бакота, Онут, Кучелмин, Василів, Коломия. Ця територія входила до складу Галицького князівства, але була погано пов'язана з його центральною частиною [76]. Саме цей район носив у XII ст. найменування Галичської України, а у XIII ст. став називатися Пониззю». Дослідник висловив оригінальну думку, що у прикордонних районах усі давньоруські поселення мали бути укріпленими [66, с.276].

Сучасний дослідник О. Баженов вважає, що існуюча думка пояснюється тим, що давньоруські пам'ятки IX-XI ст. до недавнього часу були тут практично не вивчені. За останніми дослідженнями видно, що на правому березі Дністра і в Попрутті зафіксовано понад 120 слов'янських пам'яток VIII-X ст., на лівобережжі – зовсім інша картина. Тут простежується лише 3-4 пам'ятки даного періоду. Проте в XII ст. цей процес кардинально змінюється. Вже на

лівому березі Дністра нараховується 34, з них три літописні міста (Бакота, Ушиця, Калюс) [14, с.8].

Крім, цього існували й інші поселення. Наприклад, за підрахунками І. Винокура та М. Петрова, в Кам'янці (дитинець, посад на території Старого міста та периферія) могло проживати до 1,5 – 1,8 тис. чол. В решті городищ та селищ даного регіону загальна кількість населення орієнтовно становила 5-6 тис. чол. Таким чином, наприкінці XII – на початку XIII ст. у досліджуваному ареалі лівобережжя Середнього Подністров'я (між притоками Серет на північному заході та Калюс на півдні) за такою методикою обрахунків могло мешкати орієнтовно близько 30-35 тис. чол. [16, с.82]. За підрахунками І. Возного, на правобережному Пониззі (Пруто-Дністровське межиріччя) проживало 16995 осіб, або в середньому 5-6 чол. на 1 кв. км. Звичайно, дане число в ідеалі. В дійсності ж ця цифра може бути і дещо меншою. Тут не враховані втрати населення під час військових дій, епідемій, голоду й ін. Загалом ми вважаємо, що на лівобережжі і правобережжі Середнього Дністра сукупно наприкінці XII – у першій половині XIII ст. могло проживати до 50 тис. чол. Ця кількість населення була достатньою для підтримки і розвитку продуктивних сил всього Пониззя [16, с.81-82].

На той час літописне Пониззя охоплювало територію середньої течії Дністра – землі в гирлі річок Ушиці, Смотрича, Збруча і Серета. Крім лівобережних, до Пониззя належали і правобережні подністровські поселення – Кучелмин, Плав, Хотень (Хотин), Василів, Онут. Північна межа Пониззя проходила приблизно по лінії Бар-Солобківці-Гусятин [25, с.252-253].

На відміну від Н. Молчановського, М. Грушевський уважав, що «галицьке Понизє не обмежалось самим порічем Дністра, а сягало й далі на північний схід, на вододіл Богу й Дністра й на саме Побоже», й схилявся до думки, що територія Подунав'я вважалася «дальшою приналежністю галицького Пониззя, що... прикладається до Середнього Подністров'я... але залежності сеї не можна переоцінювати» [66, с.274]. М. Котляр вважав, що Галицька земля склалася на середину XII ст. Східний її рубіж у другій половині XII ст. проходив по р. Серет

біля Теревовлі. Історик критикував уявлення про поширення у XII ст. влади Галича на територію Подунав'я. На його погляд, південні межі Галицького князівства простягалися на півдні не далі Середнього Подністров'я. У 30-ті роки XIII ст., після розбудови Данилом Галицьким міста Бакоти й спорудження замку Каліус, разом з існуючими на той час у середній течії Дністра Ушицею, Кучелмином, Онутом та Плавом вони утворили оборонну лінію. У цю лінію входило й головне за своїм економічним і культурним значенням місто Пониззя Василів. У працях М. Котляра, присвячених біографії Данила Галицького, головним містом Пониззя названо Бакоту [66, с. 277].

Судячи з усього, поняття «Пониззя» почало формуватися у свідомості населення в Середньому Подністров'ї ще в X-XI ст., коли цей регіон належав Київській державі. Проте значну початкову роль у складанні даного топоніму відіграло в XI – на початку XII ст. Теревовельське князівство. Воно знаходилося на східному рубіжі Галицької землі у 2-й пол. XII ст. і тут крім власне давнього Теревовля були розташовані фортеці Микулин (нині смт Микулинці) й Голі Гори (нині с. Гологори Золочівського р-ну Львів. обл.). Теревовль стояв на притоці Дністра р. Серет. Він не лише захищав східні окраїни князівства, а й був осередком активної колонізаційної діяльності в районі Дністро-Дунайського пониззя [82]. Також князівство здійснювало свої військові походи вниз по Дністру й розпочало споруджувати на Середньому Дністрі та його лівій притоці Сереті городища та фортеці, щоб захистити свій південно-східний кордон від набігів кочівників. Остаточно став закріплюватися топонім Пониззя й окреслюватися з більш-менш чіткими кордонами своєї території під час утворення на початку 40-х рр. XII ст. на базі об'єднання Теревовельського і Перемишльського уділів Галицького князівства з центром у місті Галич на верхньому Дністрі. Першими зовнішньополітичними кроками нового князівства стали поширення своєї влади на стратегічні землі середнього і нижнього Подністров'я, тобто оволодіння низом Дністра аж до Чорного моря і Дунаю [16, с.86].

Під 1189 р. давньоруське джерело розповідає про «Украину Галичськую», під якою давньоруський автор розумів територію Пониззя (а можливо й ще Болохівщину) [33].

Але все ж першою згадкою терміну Пониззя в Галицько-Волинському літописі є 1227 р., коли тесть князя Данила Романовича князь Мстислав Мстиславич Удатний віддав Галич (давній) угорському королевичу Андрашу, а собі взяв Пониззя [5, с.86]. Головним містом Пониззя була Бакота, вперше згадана 1241 р., коли боярин Доброслав Суддич підпорядкував собі місто і край [8]. Пониззя (іст. Галицьке Пониззя, Середня Наддністрянщина, за деякими даними – це майбутнє Поділля) – історична частина Карпато-Дністровських земель на лівому березі середнього Дністра. Сьогодні основна частина колишнього Пониззя знаходиться в межах Тернопільської, Чернівецької, Хмельницької та, частково, Вінницької областей. В класичному розумінні до складу Пониззя XII-XIII ст. зараховувалася територія вздовж лівого берега Дністра між його притоками Стрипа на заході і Калюс на сході, а також смуга території вздовж дністровського правобережжя. Рідше Пониззя продовжують на Схід до Мурафи. На півдні Пониззя межувало з Берладською землею [84].

Н. Петров в праці «Подолія. Историческое описание» написав, що край, відомий нині під іменем Поділля, в давнину називався Пониззям і відносно населення та державного устрою, в різний час мав різний склад та об'єм [80].

Дослідник В. Михайловський вважає, що назва «Поділля» утворилася від поєднання префікса по- та кореня -діл-/-дол-. Саме під таким ім'ям цей регіон фіксується від середини XIV ст. Тогочасною руською мовою в оригінальних документах назва завжди йшла в ув'язці зі словом «земля»: «Подольской земли» (1375 р.), «Подольской земли», (1391 р.), «Подолской з(е)мли» (1401 р.), , або ж просто «оу Подольи» (1429 р.). Латиномовні акти використовували кальку з руської – «terra Podolie» (1395 р.), а німецькомовні – «Podolien» (1375, 1385 pp.). Спроби мовознавців та істориків пояснити етимологію цього слова здебільшого обмежувалися констатацією того, що йдеться про територію, котра лежала нижче за течію р. Дністер від одного зі столичних центрів Галича – тому-то й -

діл-/-дол- у корені назви. Для посилення цієї версії залучалася попередня назва регіону – «Пониззя», яка теж має префікс по- та корінь -низ-, синонімічний -діл-/-дол- [72].

Ярослав Романович Дашкевич у своїй розвідці 1990 року «Поділля. Виникнення і значення назви» зазначив: «Мало правдоподібно, щоби Поділля, в територіальному відношенні замінило назву Пониззя, яка активно вживалася в XIII столітті. Або Пониззя і Побожжя разом. Бо територія самого Пониззя (або Пониззя разом з Побожжям) не тотожне з Поділлям. Поділля XIV століття охоплювало значно більше земель, ніж описане Пониззя» [60]. Також Ярослав Дашкевич наголошував, що назва Поділля означає «не діл у порівнянні з горою», чи «нижній край», а «територію, розташовану в долах і поруч з ними» [43]. Тобто, Дашкевич якогось прямого зв'язку між Пониззям і Поділлям не бачить [60]. Зокрема, сьогодні Поділля територію сучасних Тернопільської (південь), Хмельницької (без північної смуги), Вінницької, північні райони Одеської областей, а також невеликі прилеглі території Житомирської, Черкаської, Миколаївської, Кіровоградської та Київської областей [81].

У 2004 році вийшла друком монографія О. Білецької «Поділля в другій половині XIV – першій половині XV ст.». І її висновок: початок формування історичної області Поділля припадає лише на другу половину XIV століття. Відповідно, літописне Пониззя та Поділля не мають послідовної територіально-адміністративної наступності [60]. Дослідник М. Кибалюк зазначає, що О. Білецька погоджується з висновком Л. Масенка про те, що топонім «Пониззя» означав «протиставлення низової місцевості гірській (Карпатам і Передкарпаттю)». Тобто слова «дол» і «низ» мали спільне значення і могли вживатися одночасно. Виходячи з цього він вказує на той факт, що твердження ніби Пониззя повністю увійшло до складу майбутнього Поділля також є не зовсім коректним. Більш ймовірно, що назва «Пониззя», або «Поділля» просто поширилася на новоприєднані землі [43].

Головними причинами формування удільного князівства у Середньому Подністров'ї були: 1) швидке збільшення його населення упродовж XII століття

(на картах можна подивитись, там власне фіксують появу нових поселень); 2) окраїнне географічне положення Пониззя у складі Галицького князівства (це була периферія Галицько-Волинського князівства); 3) перманентна – від початку XIII століття – політична криза у Галичі, що послабила вплив центральної влади у регіонах (щось подібне і зараз відбувається) [69, с.23]. Можна також припустити скорочення надходження додаткового продукту у вигляді податків з периферії до центру, а це стимулювало економічний розвиток периферійних регіонів Галицько-Волинського князівства – таких, як Пониззя [60].

На Пониззі спочатку головним містом була Ушиця. У війні 1144 р. це місто зайняли союзники Всеволода Олеговича. 1159 р. Ушицю облягав претендент на галицький престол Іван Ростиславич, і селяни масово переходили на його сторону. Пізніше столицею Пониззя стала Бакота [48, с.16].

Вірогідно, територія Пониззя і, відповідно, Бакотської волості (оскільки Пониззя – це волость міста Бакоти) не включала в себе правобережжя Дністра на захід від (приблизно) сучасного Хотина, хоча правобережжя Середнього Дністра до річки Прут, за літописним повідомленням 1229 року, належало до Галицької землі. Князь зібрав все військо – до Ушиці і Прута. «Всю землю Галицкую, до Ушици и Прута» – таким чином окреслено [69].

Головну складову системи економіки чорноземного Пониззя складало комплексне сільське господарство, що складалося із землеробства та скотарства. Селяни-землероби Сірето-Дністровського межиріччя вирощували просо, ячмінь, овес, пшеницю, жито, горох, коноплю, льон та інші культури [29, с.17]. На присадибних ділянках було досить поширене і розвинене городництво [14, с.8]. Землеробство розвивалося з використання дво- і трипільної системи господарювання з використанням рал, плугів, борон, серпів, кос та іншого сільського господарського реманенту [83]. Землеробський побут населення краю характеризують сільськогосподарські знаряддя. За функціональним призначенням і матеріалом виготовлення вони поділяються на декілька груп: а) обробітку ґрунту; б) збору врожаю; в) обробки сільськогосподарської продукції. Групу а) становлять широколопатовий наральник з плічком, вузьколезові,

асиметричні та широколезові втульчасті лемехи з навареною робочою частиною, чересло, «рильця» [29, с.17].

Так, трохи асиметричний широколезий залізний наральник, завдовжки 25,5 см і завширшки 14 см, знайдено 1969 р. на поселенні XII-XIII ст. Нова Гута [68, с.118]. Добре збережений залізний леміш (наконечник знаряддя плужного типу) XII-XIII ст. знайдений у Бакоті, в ур. На Клину. Його могли використовувати на таких самих типах знарядь, що й наральник з Нової Гути [68, с.119]. Три залізні серпи знайдено на городищі Остапківці (від одного зберігся фрагмент). Ще один серп знайдено у житлі XII-XIII ст. №9 із Бакоти (розкопане випадково, знахідка не збереглася). Також у Бакоті (ур. На Клину, в житлі IX-XI ст. №39) виявлено вмонтовану у верхню частину печі глиняну жаровню [68, с.119]. Залізні наральники з плічками знаходили в поселенні Селище, Бакота, Городок та ін.), а серпи з відігнутим держакон, хоча в ужитку використовувалися й слабозігнуті серпи, коси-горбуші в Зимне, Городок, Устя). В VI-VII ст. існувало два типи рал: з полозом і без нього. Ралом без полоза, як і сохою, можна було розпушувати ґрунт на 5-7 см, без особливих зусиль орача працювати на кам'янистому чи засміченому корінням рослин ґрунті [102, с.111].

Для Пониззя, як і для всієї Галицької землі, важливим було скотарство, яке забезпечувало селян продуктами харчування, транспортною і тяговою силою, органічними добривами для полів і присадибних ділянок [84]. Тут розводили корів та биків (для X ст. - 36%, XII - XIII ст. - 25% від загальної кількості), свиней (X ст. - 35%, XII - XIII ст. - 24%% овець і кіз (X ст. - 26%, XII - XIII ст. - 20 %) [28, с.17]. Особливе місцеве скотарстві належить конярству. Так, остеологічний матеріал з двошарових (ранньослов'янський і давньоруський періоди) поселень – Городок, Устя, Бакота та Сокіл – засвідчує використання у господарстві населення Лівобережжя Середнього Подністров'я тварин: бик домашній, свиня домашня, вівця, коза, кінь домашній, собака, курка домашня. Найбільшою кількістю особин на усіх цих поселеннях представлений бик домашній [68, с.122]. А тому тут відомі також знахідки, що репрезентують

розвиток скотарства (ножиці для стрижки овець з Бакоти та Ленківцеь [29, с.162]), що засвідчують наявність полювання у населення краю.

Важливим джерелом харчування впродовж віків слугувало рибальство. За призначенням і способом використання рибальські знаряддя можна поділити на три групи: колючі, гачкові, снасті й сіті. До перших відноситься фрагмент одношипного гарпуна. Всі давньоруські гачки за своїм функціональним призначенням поділяються на групи: для лову на вудочку (радіус вигину до 1 см) та інші пристосування - жерлиці, донки, закидушки (радіус вигину більше 1 см). У Зеленій Липі виявлена блешня. Рибальські гачки знайдено в поселенні Каветчина, ур. Лука, кістки риби у сміттєвій ямі (Бакота); вістря дротиків (Каветчина, ур. Лука, Городок) [65, с.60]. Від сітей залишилися грузила веретено- та бочкоподібної форм. До універсальних знарядь відносяться залізні двозубі гаки типу «кішка» [29, с.18].

У містах, таких як Бакота, Калюс, Звенигород були поширені різні ремесла, зокрема гончарство, ткацтво, обробка металів [83]. Зокрема, в IX ст. житлах Бакоти виявлено залізні шлаки, що могло свідчити про порівняно примітивний спосіб виготовлення заліза у глиняному посуді. Про обробку кістки і рогу свідчать знахідки кістяних знарядь (проколок, лощик, різних заготовок тощо) у ранньослов'янських культурних шарах Бакоти, Городка, Каветчини (ур. Лука). Каменеобробне ремесло представлене жорнами (Городок, Бакота, Вільхівці, Каветчина, Сокіл, Малинівці), оселками, кам'яними ливарними формами (Городок) тощо. Продукти ткацтва (пряслиця зі Старої Ушиці), бронзолivarного ремесла (майстерня у Каветчині), деревообробки (сокира й долото з Каветчини, цвяхи з Городка), обробки шкіри (шила з Каветчини й Городка) [65, с.60]. Вироби місцевих майстрів з кераміки, коштовних металів, міді, бронзи належали до галицького типу, проте мали певні особливості, притаманні для Пониззя [83].

На досліджуваній території з-поміж інших знайдено й інструменти по обробці дерева: різці, фрагмент пилки, тесло (Глибівка), долота (Глибівка, Привороття-Друге, Стара Ушиця, сокири (могли використовуватись і як зброя, - Бакота, Міцівці, Привороття-Друге, Проскурівка). На городищі біля с. Гринчук

серед 8 знайдених ножів 6 були призначені для обробки дерева. Залізні дужки від дерев'яних відер знайдено у Гринчуку, а у Бакоті – кістяну оправу до дерев'яної ікони XII-XIII ст. [61, с.29].

В середині XII – середині XIII ст. тут бурхливо розвивалася внутрішня і зовнішня торгівля, дякуючи водним артеріям, які забезпечували вихід до Чорного моря, Галицькому «соляному шляху», прикордонню з Угорщиною, Польщею. Ріки, як транспортні артерії, сполучали між собою міста, городища і поселення, що розташовувались переважно на їх берегах. Як правило, всі населені пункти мали пристані й причали для човнів, плотів, паромні переправи, торгові майдани, ремісничі майстерні. Прикладом можуть слугувати своєрідні річкові «порти» міст Пониззя Василева, Онута, Бакоти, Калюса, Ушиці, Хотина, Кучелмина, Плава та ін. Загалом економіка і господарство Наддністрянського Пониззя XII – середини XIII ст. у своїй основі носили натуральний, почасти, патріархальний характер, свідченням чого є збереження общинних форм господарювання. Однак розвиток торгово-ремісничих відносин, грошової системи, спеціалізації у сільськогосподарському виробництві, ремеслі й торгівлі призвели до розвитку елементів ринкових відносин [14, с.8].

Специфіка формування суспільства і держави в ареалі Пониззя княжої доби полягає в тому, що тут була поширена князівська влада спочатку Києва, потім Тербовлі, Галича, проте власне на цій території самих князів не було. Населення Пониззя середини XII – середини XIII ст., як і всієї України-Русі, мало складну соціальну структуру. Воно складалася з вільних, до яких належали князі, воєводи, бояри, дружинники, городяни, селяни і їх родини та залежних людей (залежні і напівзалежні смерди, робітні люди), котрі працювали у князівських і боярських вотчинах й помістях. На Пониззі було потужно розвинене боярське (феодалне) землеволодіння. Його розширенню як міг протистояв общинний устрій селян. Непрості відносини селянства, бояр і князівської влади складали соціальну суть давньоруського Пониззя, призводили до відповідних конфліктів, вищим виявом яких стало народне повстання в регіоні 1240 року [14, с.9].

Отже, праукраїнське населення на території Пониззя проживало починаючи з палеоліту. В I тис. тут зустрічаються пам'ятки Черняхівської та Лука-Райковецької культури, а далі сюди переселилися подалі від князівської влади тиверці та уличі, які і заснували на теренах Середнього Подністров'я у XII-XIII столітті відомі нам міста, городища, поселення. Походження назви «Пониззя» все ще дискутується вченими. Зокрема, дослідники зосередились навколо питання виникнення його назви, а також перетікання назви «Пониззя» в термін «Поділля» та їх спільних рис. Розглядаючи економічні аспекти життя населення Пониззя, то варто сказати, що воно займалося землеробством, скотарством, торгівлею, рибальством, ремісництвом. Також через сутність тут належної князівської влади важливу роль відігравали бояри та селяни-общинники.

2.2. Військово-політичні події на Пониззі у другій половині XII – середині XIII ст.

Історія Пониззя XII-XIII ст. насичена трагічними військово-політичними подіями на тлі політичних процесів, що тоді відбувалися в Україні-Русі і в першу чергу в Галицькій землі. Її основну суть складала безкомпромісна боротьба, яку вели між собою за владу і перерозподіл власності галицьке боярство з князями, в котру активно втручалися князівства Південно-Західної Русі та іноземні держави Угорщина і Польща. В орбіту цього протистояння було втягнуто і населення Пониззя [16, с.168].

Тривалий час літописи замовчували існування Галича. Але вже у XII ст. Галич з невеликого удільного центру перетворюється в столицю великого князівства, що виникло на землях таких слов'янських племен як білі хорвати, тиверці і уличі. Після смерті київського князя Ярослава Мудрого вся Київська держава розпалася на окремі удільні землі та князівства, і серед цих земель Київ вже не відігравав ролі політичного центра, яким він був раніше. В кінці XI ст. виокремлюється Галицька земля, де княжить династія Ростислава Володимировича, Ярославового внука. Його три сини Рюрик, Володимир і Василько поділили між собою Галичину. Рюрик незабаром помер, і фактично

князями залишились Володар, що мав столицю в Перемишлі, і Василько – в Терехові. З відокремленням Галичини не могли змиритись князі сусідньої Волині, підтримувані київським князем Святополком. Почалася завзята боротьба, одним з трагічних епізодів якої було осліплення Василька. Однак Володар та Василько змогли відбитись від Святополка, розбивши його на Рожнім полі Галицько-Волинського пограниччя, та його союзників – угрів під Перемишлем (1099). Після князювання Василька і Володара вся Галицька земля опинилась в руках Володарового сина, талановитого і енергійного Володимирка (1141-1153). Саме за князювання Володимирка і розпочинається піднесення Галицького князівства. Саме за Володимирка відбувається експансія цього князівства на Наддністрянське Пониззя і підкорення його своїй владі [16, с.168-169].

Правління Володимирка також супроводжувалось тривалою внутрішньою боротьбою з опозиційним боярством, так і з іншими князівствами, котрі не могли змиритись з існуванням самостійної Галицької землі. Тому першою згадкою про Пониззя стало повідомлення літописця про міжусобну війну між Володимирком та коаліцією князів на чолі з великим князем Всеволодом Ольговичем. В ході усобиці, як ми бачимо в літописах: «Приде же тогда и князь Изяславъ, сынъ Давыдовъ, внукъ Святославль, съ Половецкими князи, имуще съ собою множество Половецъ, и взяша два града князя Володимерка Галискаго, Ушицу и Микулинъ» [13, с.39]. Результатом воєнних дій, що відбувалися під Звенигородом, та чисельної військової переваги коаліції київського князя, Володимирко Галицький був змушений поклонитися останньому. В літописі про це є така згадка: «И даде князь Володимеръ Галичскій великому князю Кіевскому Всеволоду Ольговичю дви тысящи рублевъ сребра; князь великій же Кіевскій Всеволодъ Ольговичъ возврати грады великому князю Володимеру Галичскому, еже би взял у него Ушицу и Микулинъ». Ці перші літописні згадки про міста Середнього Подністров'я – Ушицю і Микулин ми зустрічаємо майже у всіх літописах давньоруського часу. Ці міста відігравали важливу роль в обороні і захисті Дністровського водного торговельного шляху до Чорного моря та

південно-східних кордонів Галицького князівства. Ймовірно, Ольговичі хотіли економічно відрізати Галицьке князівство від півдня, як це пізніше зробив Іван Ростиславович Берладник [16, с.169].

Після смерті Володимирка галицький стіл займає його син Ярослав прозваний Осмомислом, який зумів укріпити Галицьке князівство, розширивши південні кордони аж до Чорного моря і устя Дунаю. Ставши галицьким князем, Ярослав Володимирович постарався, наскільки міг, зняти гостроту протиріч, які існували між його батьком та київським князем. На словах він виявив покірність Ізяславу, але, насправді, з самого початку намагався проводити незалежну політику, що викликало нове покарання галичан, що потерпіли в 1153 р. поразку під Теремболом. Ледве утримавши Галич у своїх руках і скориставшись боротьбою за Київ Юрія Долгорукого, Ярослав утвердився на Пониззі – землях вдовж Дністра і Прута, що тягнулися до нижнього Дунаю. Це категорично не сподобалось Юрію, який намагався після захоплення стольного града відновити існуючі права великих київських князів на зайняті Ярославом території. Безуспішні спроби Юрія Володимировича продовжив Ізяслав Давидович (1157-1159), ставлеником якого став берладський князь Іван Ростиславич – двоюрідний брат Ярослава [13, с.40].

Як вказує М.К. Юрасов, утвердження Ярослава Осмомисла в Пониззі викликало негативну реакцію як в Києві, так і в Угорщині, Польщі, у половців. Вони не бажали територіального розширення і політичного посилення Галицького князівства й самі претендували на володіння землями басейну Середнього і Нижнього Подністров'я. Однак галицькому князю вдалось не тільки відбити напад союзних угорцям половців, але й розгромити Івана Берладника, який спочатку блокував галицьку морську торгівлю, а потім намагався зайняти ряд міст, підвладних Ярославу Осмомислу. Тоді ж, Польща, Угорщина, а також смоленські, волинські та чернігівські князі визнали владу Ярослава над Пониззям. Про утвердження Ярослава Осмомисла на Пониззі ми знаходимо свідчення в «Слові про Ігорів похід» [16, с.171].

Помітний слід в історії Галицького князівства та Пониззя середини XII ст. залишив спочатку Звенигородський, а надалі Берладський князь Іван Ростиславович, прозваний Берладником. Дата народження Івана Ростиславовича невідома і перші літописні повідомлення про нього припадають на 40-і роки XII ст. За літописцем, ми бачимо Івана Берладника в 1144 році Звенигородським князем, який виступає союзником Володимирка Галицького, якому доводився онуком. Скориставшись відсутністю князя Володимирка в Галичі, Іван Ростиславович приймає запрошення місцевих бояр й захоплює Галич. Коли ж Володимирко взяв в облогу Галич, то майже все населення міста вийшло на захист Звенигородського князя. Проте Іван Берладник після тривалої боротьби був змушений тікати на Дунай, отримавши офіційний статус «князя-ізгоя». Тут йому після перебування в Києві, вдалося за короткий час захопити всі південні комунікації Галицького князівства, здійснити напади на каравани галицьких купців, що повертались з товарами із Візантії та інших сусідніх країн, а також рибалок, котрі займались промислом на Дністрі та Дунаї [16, с.171; 45]. 1159 року Берладник за підтримки половецького хана Башкорда вирушив у похід проти галицького князя Ярослава Осмомисла. Маючи 6-тисячне військо, обложив головне місто Галицького Пониззя – Ушицю, але, незважаючи на підтримку місцевого населення, зазнав поразки [40]. В результаті цього коаліція половців і берладників розпалася. Пониззя залишилося в складі Галицького князівства [16, с.172-173].

Зі смертю Ярослава Осмомисла Галицьке князівство стало центром усобиць. За князювання в Галичі сперечались угорці, син Ярослава Осмомисла – Володимир Ярославович, син Івана Берладника – Ростислав, Волинський князь Роман Мстиславович. У 1199 році Галич займає Роман Мстиславович (1199-1205), найбільшим досягненням якого стало об'єднання в одно ціле Галицького і Волинського князівства. Літописці величають Романа Мстиславовича як великого князя і самодерцем всієї Русі. На жаль, князювання Романа Мстиславовича було не тривалим. Втрутившись у боротьбу між Вельфами й

Гогенштауфенами на боці останнього, Роман був убитий в бою під Завихвостом у Польщі [16, с.173-174].

Скориставшись смертю князя Романа в 1205 році, колишній київський князь Рюрик, якого насильно було пострижено у ченці, виходить з монастиря, наймає половців і, зібравши дружину «Роуси много», вирушає на Галич, де його зустрічають у тому ж самому Пониззі – біля Микулина. У битві під Микулином в цьому році князь Рюрик зазнав поразки і був змушений «срамомъ возвратися».

Поява Пониззя, як окремої адміністративної області, пов'язано з ім'ям галицького князя Мстислава Удатного (1221-1228), який у 1219 р. відступив у даний регіон. Це сталося тому, що галицьке боярство, яке в той час мало сильні політичні позиції, почало тиснути на Мстислава, щоб він передав Галицький стіл угорському королевичу Андрію, на що він погодився, віддавши йому дочку і Галич, а сам переїхав в Пониззя [80, с.18].

Галицькі бояри, намагаючись поставити себе над князівською владою, втягли князівство в глибоку соціально-політичну кризу, з якої воно не могло вибратися впродовж кількох десятиліть. Вони то запрошували на галицький стіл руських князів (зокрема Мстислава Удалого і Данила Романовича), то організовували проти них змови й сприяли переходу Галича в руки угорських королевичів Андрія і Коломана [101, с.260].

Завдяки Мстиславу Удатному Пониззя стало центром Галицького князівства. Він перебував там майже 4 роки до своєї смерті, залишаючись при цьому великим князем Галицьким [13, с.44]. Можна припустити вважає О. Баженов, що Пониззя в 20-ті роки XIII ст. стає важливою економічною базою Галицько-Волинського князівства. Зокрема, через Пониззя по Дністру проходив торговий шлях до Візантії, яким користувались не тільки галицькі, волинські, а й купці країн Західної Європи. Близькість до степового світу давало змогу Мстиславу Удатному наймати половців для нападу або відбиття супротивника. Всі ці чинники перетворили Пониззя у ласий шматок для київських, чернігівських і болохівських князів, які прагнули володіти даною територією [16, с.175].

Це розумів і князь Данило Романович, який послав до свого тестя Мстислава Удатного посла (тисяцького) Дем'яна, останній зумів переконати Мстислава відмінити своє рішення і передати Галич Данилу [16, с.175]. Мстислав дав таку відповідь [5, с.86]: «Сину! Завинив я, не давши тобі Галича, а давши іноплемяннику за радою Судислава (Бернатовича, галицького боярина, прихильника проугорської партії) обманника. Обманув бо він мене. Якщо бог захоче, ми підемо оба на них (угорців). Я посаджу (на коней) половців, а ти (підеш) зі своїми. Коли бог дасть його (королевича Андрія, котрий сидів у Галичі) нам обом (побити), - ти візьми Галич, а я Пониззя» [70, с.24; 16, с.175].

Тепер Данило міг розраховувати не лише на допомогу Бога. Це був зовсім не той слабкий і безпорадний сирота, якого легко міг обійти будь-який суперник. До кінця 20-х років Романовичі досягли значних успіхів на Волині: всього за кілька років їм вдалося сильно потіснити своїх ворогів, внаслідок чого під владою Данила та Василька опинилася більша частина волинських земель [55, с.501-502]. А тому князь Данило після того, як оборонив Галич, вирушив до Мстислава, що перебував на Пониззі у місті Кучелмині. Цікаво, що Мстислав не один раз з'являвся в даному краї. Перша письмова згадка про нього в зв'язку з Пониззям з'являється у Галицько-Волинському літописі в 1227 р. [80, с.18]. Під час облоги ворогами Галича князь Данило «собрав землю Галичкую... от Боброкът доже и до ріжи Ушици и Прута». Літописець конкретно вказує на південні рубежі Галицької землі. У Подністров'ї вони простягалися до р. Ушиці, в гирлі якої, як відомо, розташовувалось давньоруське місто Ушиця [100, с.85]. Але планам Мстислава відновити своє правління в Галичі не довелось втілитися в життя, адже він помер.

Після смерті Мстислава Удатного в 1228 році почалася міжусобна війна в Галицько-Волинському князівстві. Міжусобицю організували не брати-князі, як це можна спостерігати в інших князівствах, а бояри, які не вважали князя Данила своїм господарем, а скоріш хотіли мати особу, яка буде слухатись їх, як Мстислав Удатний. Данило Романович, що успадкував княжий стіл, був ще занадто слабкий, щоб втримати в своїх руках князівство [16, с.176].

Також київський князь Володимир Рюрикович разом з Михайлом Чернігівським та половцями у 1228 році напали на володіння Данила Романовича і взяли в облогу Кам'янець: «Володимеръ же Киевский собра вои Михайль Черниговъски ико бо цъ его постригльца моего. Бѣ бо емоу бознь велика во срѣци его. Володимеръ же всади Котн и вси Половци и придоша къ Каменцю Володимеръ же со всеми князи и Коурнг. и Пиннг. и Новгородци. и Тоуровъци усъсѣдоша Каменць». Під цією звісткою, ймовірно, вперше впливає на історичну сцену місто Кам'янець, котрому судилося майже через два століття стати головним військовим і торговим центром Поділля. Данило Романович зумів мобілізуватися, зібрати великі сили, перекупити половців і змусив відступити князів Володимира Київського та Михайла Чернігівського [16, с.176].

В 1230 р., за свідомством галицького літописця, Данило отримав інформацію від своїх прихильників з Галича: «Судислав шел естъ во Понизье, а королевичъ в Галичи остал, а поиди борже». Можна припустити, що в цей час в Пониззі виникли якісь заворушення проти центральної галицької влади, а ворожі королевичу Андрієві та боярину Судиславу сили в Галичині запропонували волинському князю скористатися ситуацією і завоювати галицький стіл [33]. Данило Романович послушався поради. Частина його війська на чолі з тисяцьким Дем'яном пішла на Судислава у Пониззя, і той перед ним «не встояв». Сам Данило з іншою частиною війська зайняв на якийсь час Галич і розорив двір Судислава Бернатовича [70, с.24].

Не зважаючи на цю перемогу, перед Данилом Романовичем стояли й інші невирішені проблеми. В Галичі сидів угорський королевич Андрій, міста захопили бояри. Як згадують літописці: «князю же Данилови боудоущоу во Оугровъсце. прислаша Галичане рекоуще ко Соудиславъ шель естъ во Понизье а королевичъ в Галичи усталъ» [60]. Тобто, боярин Судислав, який правив від імені королевича Андрія, заволодів Пониззем. Про нього говорили, що це «попів онук» Доброслав Суддич (власник Пониззя, Бакоти і Коломиї) [57]. Завдяки цьому він встановив контроль над Колом'ям на річці Прут, прибутки від

багатих соляних запасів якого були важливим джерелом фінансування князівського війська. Данило проклинав Доброслава за те, що той урізав кількість солі, що доставлялася князю. Отже, значна кількість її мала вирушати кудись ще, можливо, до Чернігова [37]. Данило Романович не забарився з відповіддю. Він відрядив воєводу Мирослава у Пониззя проти Судислава, а сам пішов на Галич. Воєвода Мирослав, мабуть, дуже швидко розбив війська боярина Судислава. Тим часом Данило зібрав великі військові сили, включаючи загони з Пониззя: «и убъеха Даниль городъ и собравъ землю Галичкоую ста на четьре части укрить его и собра Боброкг. Доже и до реке Ошици и Проута и обьседе в силе тажъце» [6].

Далі Пониззя знову вийшло з тіні у 1240 році. Після навали монголо-татарів, котрі вогнем і мечем пройшлися по Україні-Русі і вторглися в Центральну Європу, Галицько-Волинське князівство знову опинилося на межі міжусобної війни. Скориставшись відсутністю в князівстві Данила Галицького, бояри знову захопили міста без дозволу князя і почали, як вказує літописець «землю грабить».

А тому невдовзі після відходу орд Батия на захід Данило Романович повернувся з Польщі на Волинь, місцеві бояри не впустили князя до міста. Літописець з обуренням розповідає: «І прийде до граду Дорогичину, і захоче ввійти в град, і весняно бути йому, «як не ввійдеш у град». І це відбувалося на Волині, боярство якої у масі підтримувало князя. Ще гіршим виявилось становище в Галицькій землі. І то був заколот великий і грабіж від них» [3]. Знову Данилу Романовичу потрібно було об'єднувати свою землю. Скориставшись тим, що опозиційні до Данила Романовича бояри самі з'явилися до нього на третейський суд, він наказав «видя безаконие ихъ и повел его изоимати» [16, с.177-178]. А висланий до Бакоти печатник Курило провів слідство про грабежі і заспокоїв землю, а дворський Андрій з військом вирушив у Перемишль і приборкав ворожі виступи єпископської партії [48, с.46-47].

У 1240 році в поле зору літописців потрапляє столиця регіону – Бакота. Згадка про Бакоту 1240 року, на думку О. Баженова, парадоксальна, тому що, за

археологічними даними, це місто існувало раніше і виступало головним адміністративним центром Пониззя. Захопивши Галич, Данило Романович послав княжого печатника Кирила на Пониззя, в Бакоту, з військом, щоб «исписати грабительства нечтвѣхъ бояр оутиши землю», і як показали події – даремно [16, с.180]. Є підстави ототожнювати цього воєводу з церковнослужителем, що мав таке саме ім'я, поставленого руським митрополитом у Нікеї 1246 р. Якщо це було справді, то свої церковні обов'язки Кирило успішно поєднував з державною і воєнною діяльністю [46, с.51].

Одночасно князь Ростислав Чернігівський разом з болохівськими князями напав на Пониззя і пішов до Бакоти: «Ростиславъ. собра князь Болоховские и останокъ Галичанъ приде ко Бакоте». Це сталося у 1241 році, ще перед поворотом татар з Угорщини [22]. Але печатник Кирило зумів відбити наступ Ростислава з болохівцями і «утишив землю», діючи «мудростью и крепостью». Показово, що Ростислав спробував захопити саме Бакоту, а не Галич [13]. Цілком можливо, що Ольговичі під час правління Доброслава витягували з Бакоти чималий прибуток. Особливо якщо зважати на соляні ресурси Коломиї. В. Мандзяк вважає, що тут роль зіграв сильний опір місцевої залоги, якій прийшов на допомогу з військом печатник (канцлер) князя Данила Кирило, а тому Ростислав зазнав невдачі [57]. На думку В.Т. Пашуто, в той час на Пониззі вибухнуло антифеодальне повстання спрямоване проти боярства. Успіх Кирила пояснювався підтримкою простого населення центральної князівської влади, так як правління тут Судислава значно підірвало авторитет місцевого боярства, яке грабувало смердів та інші верстви низів, що і допомогло йому навести порядок у Пониззі [13, с.45].

Зі свого боку, князь Данило Романович не примусив себе довго чекати і відповів болохівцям нападом на їхню територію: Данило тим часом, узявши здобич велику, вернувся, а взяв він [такі] городи їх: Деревич, Губин і Кобуд, Кудин, Городець, Божський, Дядьків. Прийшов також Курило, печатник князя Данила, з трьома тисячами піших воїв і трьомастами кінників, і дав їм [Данило] узяти город Дядьків. Звідти ж він, [Данило, пішов назад], пограбувавши землю

Болохівську і попаливши, – бо залишили їх, [болохівських князів], татари, щоб вони їм орали [та сіяли] пшеницю і проса. Данило ж на них тим більшу ворожнечу держав, що вони од татар велике сподівання мали» [3]. Літопис перераховує наступні міста: Деревич, Губин, Кобуд, Кудин, Городець, Бозький, Дядьков. Це призвело до відновлення влади Данила над Болохівщиною, а також до розвалу ворожої Романовичам коаліції [16, с.179].

В цьому ж 1240 році на історичну сцену виходить ще одне місто в регіоні середньої течії Дністра – Каліус. Появою цього міста на сторінках літописів можемо завдячувати князю Данилу Галицькому, який в 1240 році здійснив поїздку до Бакоти і Каліуса, щоб «оуставити землю» [3]. На думку О. Баженова, «оуставити землю» – встановити кордон. Якщо літописно східний кордон Галицького князівства раніше доходив до річки Ушиці: «и собравъ землю Галичкоую ста на четьре части укрить его и собра Боброкъ. Доже и до реке Ошици и Проута», то тепер кордон вже проходив набагато східніше – по річці Каліус [13, с.47]. За даними Б.О. Тимошука – це сталося в 1242 р. В літописі говориться, що Данило Галицький, дізнавшись, що зағони хана Батия повертаються з Угорщини, «хота уставити землю и еха до Бакоты и Каліуса» [3]. Та й суперник Данила в боротьбі за галицький стіл Ростислав Михайлович і татарські воєначальники, вступаючи у війну з Данилом, починали її звичайно з захоплення порубіжного міста Бакоти [46, с.138]. Таким чином, Бакота, Каліус і Ушиця розглядаються літописцями як прикордонні міста Галицької Русі і [100, с.85].

Але існує думка про інші прикордонні поселення князівства. Так, дослідники вважають, що не варто беззастережно прив'язувати південний кордон Галича, що його багато науковців, покликаючись на літописні дані 1230 р. про «офіційну» південну границю Галицького князівства («до реки Ушице и Прута»), проводять південніше Дністра та лінії укріплених поселень Ушиця – Василів – Онут – Каліус – Бакота. За таким сценарієм галицький кордон заглиблювався на південь, у неозорі ліси Буковини, тільки в районі літописного Кучелмина, який стояв на правому березі Дністра, виконуючи роль сторожової

застави «в полі» [94, с.35-36]. Зокрема, на південному кордоні знаходився і Онут. Так, в літописі сказано, що в 1219 р. Даниїл за наказом свого тестя, Мстислава Мстиславича, залишив Галич у зв'язку з настанням польсько-угорського війська, «відбувшись в Онут та ідоша поле» [3]. Отже, відразу за Омуттом починався степ і закінчувалася галицька територія.

На початку 1242 р. Ростислав Чернівгівський за допомогою боярина Володислава Юрійовича здобув Галич, негайно надавши Володиславу уряд тисяцького. Але коли навесні того ж року поблизу міста з'явилися війська Романовичів, Ростислав разом зі своїми прибічниками, зокрема єпископом Артемієм, відійшов аж до Щекотова. До рук Романовичів потрапили декілька бояр – прихильників Ростислава, а його військо розгромили монголи, повертаючись з Угорського королівства [57, с.137].

Ще раз Бакота згадується у зв'язку з подіями у 1255 році (за іншими даними 1252 р.), коли татарський воєначальник Куремса вторгся в Галицько-Волинське князівство у відповідь на каральну експедицію Данила Галицького проти Болохівського князівства: «приехаша Татаре ко Бакоте и приложися Милей к нимъ» [3]. Монгольський воєначальник захопив Бакоту, головну фортецю Галицько-Волинського князівства у середній течії Дністра (південного рубежу держави), і посадив там свого баскака¹. Данило же послав на Пониззя свого сина Лева, який повинен був привести до покори Милія, що вдалося оперативно зробити [3]. Але Милій баскак, як його називають літописці, не зважаючи на те, що за нього поручився князь Лев, при першій же нагоді знову зрадив Данила Галицького: «Милій баскака и приведе Лев Мили цю си и бы паки Бакота королева ца его потом же сдоумавъ со снмъ и поуст и пороучникъ бы Левъ. ко верноу емоу (емоу) быти и паки приехавшим Татаромъ и створи листъ и предастю паки Татаромъ Бакотоу» [3]. Деякі дослідники вважають, що з цього часу Бакота та інші міста Пониззя переходять під владу татар. Заслуговує на увагу сам Милій. Хто ж він був? Скоріш за все Милій був боярином, якого призначив Данило Галицький, і повинен був здійснювати управління Пониззям і

---

¹ Котляр М. Ф. Нариси воєнного мистецтва, с.252

Бакотою. Тиск татар, що прийшли у Пониззя в 1255 році, змусили його, можливо через опозиційність до Данила Романовича, або через особисте боягузтво, перейти на службу до татар, ставши баскаком. Викликає здивування той факт, що за Милія поручився син Данила Романовича Лев. Ймовірно, Милій все-таки був не простим боярином, і мав якісь особисті заслуги, за котрі його відпустили і направили знову ж таки на Пониззя, в Бакоту. Н. Молчановський вказує на те, що скоріш за все Милій був представником мешканців Бакоти і її околиць. Так це чи ні – сучасним дослідникам достовірно невідомо. Але сам факт, на який вказують майже всі дослідники, полягає в тому, що реально Пониззя виходить з-під влади галицького князя. На погляд О. Баженова, це відбулося, скоріш за все, на початку 60-х років XIII ст., а не в 1255 році, як вказує літопис. Хоч з 1255 року припиняються всі літописні згадки про даний регіон, однак життя в ньому продовжувалось [13, с.46].

Наступний раз татари прийшли в 1261 р. Враховуючи невдачі свого попередника Куремси, Бурундай не вважав за потрібне одразу ж розпочинати військові дії проти Данила Галицького. Внаслідок переговорів Бурундай наказав Данилу Романовичу «есте мои мирници размечете города свои вси», що останній був змушений зробити. Таким чином, укріплення майже всіх міст Галицько-Волинського князівства були зруйновані не ворогом, а князівською владою. Також не минула ця участь і міст Пониззя. Якщо врахувати, що міста Пониззя з 1255 року знаходились під владою татар, як нам на це вказує літопис, то дивує, що «тогда в Подолской земли не было ни одинъ город ни деревом роубленого. а ни каменемъ боудованого» [3]. Якщо б Пониззя дійсно перебувало під владою татар, то такої необхідності в зруйнуванні укріплень міст просто не було [16, с.182].

У 60-х роках XIII ст. в Прутсько-Дністровському межиріччі кочував із своєю ордою татарський темник Ногай. У Густинському літописі під 1277 р. записано: «в се лето в татарех царь Ногай». Про визнання верховної влади Ногай галицьким князем свідчить повідомлення під 1280 р. у Іпатівському літописі. Вже з 70-х років володіння Ногай являли собою самий західний улус Золотої

Орди, вздовж лівого берега Дунаю до Дністра. До 90-х років XIII ст. він, розширюючи свої кочовища, обклав даниною сусідні землі [25, с.259].

Тобто, вважає український історик В. Антонович, з цього часу зв'язок Пониззя з галицьким князівством переривається і область ця знаходиться в безпосередній залежності від татар на протязі цілого сторіччя. Літопис повідомляє, що Пониззя користувалося значною часткою автономії у своєму внутрішньому управлінні. Також жителі були обкладені на користь татар даниною, за отриманням якої приїжджали з орд баскаки; але збором данини відали місцеві громади отамани, які й були єдиними відомими органами управління краю [11, с.109].

У 1300-1302 роках Галицько-Волинське князівство, користуючись уособицею в Золотій Орді, включило до свого складу на певний час (до середини 1320-х років) землі Пониззя і території аж до гирл Південного Бугу та Дністра. Проте ординська адміністрація на Середньодністровському Лівобережжі зберігалась, а населення Бакотської округи з перервами, але продовжувало сплачувати данину монголо-татарам [60; 31].

У 20-х роках і головним чином 60-х роках починається наступ Литви на ці землі. Зокрема, на 40-60 роки XIV ст. припадає період, коли до складу Великого князівства Литовського було включено велику частину Південно-Західної Русі - Волинську, Подільську, Київську й Чернігово-Сіверську землі. Про життя та побут населення Пониззя в часи ординського іґа та після нього ми можемо здогадуватись на основі літописних повідомлень, зокрема, від 1362 року, «Коли годрь былъ на Литовскои земли кнзь велыкы Влгирдь и шед в поле с Литовьскимъ воискомъ побиль Татаровъ на Синии воде». Отже, в 1362 р. Ольгерд розбив татарське військо на Синій Воді, і Поділля було передано його племінникам – братам Коріатовичам [13, с.46]. Про існування міст на Пониззі в другій половині XIII-XIV ст. у літописах теж немає певних відомостей. Зокрема, лише вказано, що коли в Подільську землю прибули брати Коріатовичі, то «тогда в Подолско и земли не былъ ни одинъ город ни деревомъ роубленого а ни каменемъ боудованого» [3].

Після встановлення литовської влади на Поділлі Бакота перетворюється на міський центр невеликої округи. Литовські феодали мусили зважати на колишню самостійність міста й остерігатися відновлення автономістських тенденцій у ньому. Тому вони розбудовували нові, альтернативні політичні центри у краї, серед яких виділився Кам'янець на Поділлі.

Такий порядок речей існував доти, поки князі Коріатовичі Юрій, Олександр, Костянтин і Федор з дозволу великого князя Ольгерда не пішли в Подільську землю. Брати Коріатовичі увійшли в приязнь з атаманами і почали боронити землю від татар, за що місцеве населення стало сплачувати їм данину. Першою їхньою справою стало відбудування укріплень таких літописних міст як Смотрич, Бакота і Кам'янець. З тих пір, як нам повідомляє літопис, «все города Подольские помуровали и вселились» [16, с.182]. Після 1434 р., Бакотський повіт увійшов до складу тієї частини Поділля, яка була остаточно приєднана до Польщі [71].

Таким чином, у XII-XIII ст. Пониззя знаходилося в центрі політичних інтересів та протистояння Київського, Галицького, згодом Галицько-Волинського, Чернігівського, Болохівського та інших князівств України-Русі, що призводило до міжусобних війн за владу над цією територією. Особливістю цього процесу є те, що у боротьбі за зміцнення князівської влади, в тому числі і на Пониззі, суттєву роль відігравало місцеве боярство. Внутрішньополітична нестабільність у Галицько-Волинській державі, вторгнення монголо-татар стало результатом її занепаду та загибелі в XIV ст., що не могло не позначитись на соціально-економічному розвитку населення Пониззя.

Висновки до Розділу 2

Отже, нам вдалося з'ясувати проблему заселення, кордонів, причин формування, економічну складову Бакотського археологічного регіону, а також з'ясувати перебіг військово-політичних подій, які відбувалися на його території. Вони засвідчують, що Пониззя княжої доби мало повнокровне життя, свої торгово-ремісничі центри, власну столицю та системний військово-оборонний

комплекс, що захищав південно-східні рубежі Пониззя й Галицької землі від нападів кочівників та сусідніх князівство. На основі цих даних ми можемо простежити соціально-економічні, політичні та культурні процеси, які відбувались у даному регіоні.

РОЗДІЛ 3.

ОСНОВНІ ПАМ'ЯТКИ ТА ПОСЕЛЕНСЬКА СТРУКТУРА БАКОТСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО РЕГІОНУ XII-XIII СТ.

3.1. Бакота – столиця давньоруського Пониззя

Давньоруське місто Бакота – столиця Дністрянського Пониззя XII-XIII ст., як засвідчили літописи і підтвердили археологічні матеріали, була розташована на мальовничому лівому березі Дністра там, де до затоплення в зв'язку з будівництвом Могилів-Подільської ГЕС (до початку 80-х років) знаходилося одноймене село Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Місцевість в регіоні Середнього Подністров'я, і зокрема, – його лівого берега, – характеризується надзвичайно зручними для вселення природними умовами. Як відзначають дослідники – геологи, географи і археологи, у середній течії Лівобережжя Дністра досить розвинута гідрографічна сітка. Ландшафт середньої течії Дністра і, зокрема в мікрорегіоні Бакоти, – відзначається, перш за все, тим, що Дністер протікає у порівняно вузькій долині, яка місцями має вигляд каньйону. Круті, скелясті береги де-не-де відступають від течії Дністра, і до них прилягають надзвичайно родючі перші і другі надзаплавні тераси. Такі ж родючі землі знаходяться не тільки безпосередньо вздовж течії річки, а й на берегах її притоків.

Походження топоніму «Бакота» не з'ясоване. Пізньосередньовічний історик Станіслав Сарницький вважав, що він – татарського походження [68, с.85-86]. На думку Масенко, назва того ж походження, що і староукраїнське «буката» (шматок) або білоруське «букота» (гора округлої форми). За Вейнтрубом, назву «Бакота» можна перекласти на сучасну українську мову як «бажане місце» [70, с.23].

Тривалий час інформацію про давньоруську Бакоту дослідники черпали лише з писемних джерел та глухих переказів жителів однойменного села. Перші неперевірені дані про Бакоту стосуються 1024 року, а за іншими літописними даними згадки про Бакоту як столицю Пониззя відносяться до 1240 року. Інформація ця міститься в Іпатівському літописі, коли «Соудьичь поповъ вноукъ

и грабеше всю землю. и вышел во Бакотоу. Все Понизье при безъ княжа повелени» [3]. А тому це дає можливість науковцям стверджувати на основі археологічного матеріалу, що це місто було засновано у VIII-IX ст., коли йшов процес експансії східних слов'ян на південь. Спочатку це було невелике городище, яке з XII ст. знаходячись на торговому шляху, який проходив по р. Дністер, почало перетворюватись в літописне місто [15]. Дослідження свідчать, що її історичний центр мав площу 1 га і знаходився неподалік річища Дністра, на скелястому мисі, яке населення затопленого села Бакоти називало Скельки. До нього примикав великий міський посад (площа 9 га). Поряд знаходились городище в урочищі Біла, або Білянська стінка (городище-замок), с. Теремці (2 км на північний захід від колишнього с. Бакоти) [24, с.152]. У XII столітті Бакота займала площу близько 10 гектарів з кількістю населення близько 2,5 тисячі [56]. У XIII столітті – велике місто, найважливіший політично-адміністративний центр «Русі Дольної» – Дністровського Пониззя (з XIV століття – Поділля), яке входило до Галицько-Волинського князівства [18]. Найдавніша згадка в манускрипті про скельний чоловічий монастир – 1362-го. Засновником обителі був старець Антоній, який заклав і Києво-Печерську лавру [99].

Піднесенню Бакоти як головного політичного центру Пониззя у XIII ст. сприяла сукупність кількох чинників [68, с.92-93]:

- функціонування тут потужного культового центру – печерного монастиря (такий же печерний комплекс був в Києві, також Ільїнський монастир у Чернігові та інші монастирі) [12, с.479];
- розташування в центральній частині Пониззя, що давало змогу ефективніше управляти краєм;
- важливість Дністра, на березі якого розташована Бакота, як транспортної і торгівельної артерії;
- наявність біля міста броду через Дністер, що сприяло комунікації з правим берегом річки [35, с.91].
- розташування у великій і давно заселеній родючій долині, що давала змогу прохарчувати порівняно значну кількість населення;

Щодо останнього пункту додамо, що важливу роль відіграли землеробство, а також розвиток ремесел (на посаді відкриті залишки залізобного і гончарного виробництв). Розташована на важливій водній артерії, Бакота у XII-XIII ст. розвиває інтенсивну торгівлю [25, с.38].

Перші дослідження цієї літописної столиці Пониззя були проведені наприкінці XIX ст. Улітку 1883 р. за дорученням Розпорядного комітету VI Археологічного з'їзду обстеження різноманітних пам'яток (переважно печерних) лівобережжя Середнього Подністров'я на ділянці від с. Жванця (тепер Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) до с. Рашків (тепер Ямпільського р-ну на Вінниччині) провели В. Антонович і його дружина К. Мельник. Вони у 1883 р. розкопали 11 курганів біля с. Карачківці і датували їх давньоруським часом [104, с.14], а також оглянули і обстежили рештки скельного печерного монастиря в Бакоті [66, с.263]. Дослідники звернули увагу на доцільність проведення подальших розкопок в урочищі «Монастирисько». Тоді ж К. Мельник обстежила окремі пам'ятки язичницького часу на території руїн колишнього монастиря [15]. Дві печери галерейного типу та поховальні ніші відкрили 1889 р. у результаті самовільних розкопок бакотських селян, які шукали тут скарби [91, с.3-4]. Вони знайшли декілька мідних, золотих та срібних монет, глечики металеві та глиняні, якась чаша (не то ковш, не то братина; з білого металу, чорна мармурова олита з написом, пофарбованим у червоний колір, металевий циліндр з документом, який від часу і розпався в пил, як тільки до нього доторкнулися тощо [35, с.23, 36]. Комплекс розміщувався під печерою, яку дослідив В. Антонович, на висоті 70-80 м від тогочасного рівня Дністра (до утворення водосховища). У 1891 та 1892 р. розкопки монастиря тривали під керівництвом В. Антоновича за участі Ю. Сіцинського. Було відкрито третю печеру-коридор, поховальні ніші, розчищено майданчик перед печерами. У результаті розкопок, окрім архітектурних залишків монастиря, було знайдено давньоруські написи «бгльви хъ григорья игумена давьшаго силу ст+му михаї лу» «григори оуздвигль место се», в яких йдеться про заснування монастиря ігуменом Григорієм на честь Святого Михайла, а також рештки фрескового

розпису [77, с.257], деталі військового озброєння і спорядження [35, с.35], предмети культу [77, с.257]. Всього тоді було відкрито 17 ніш у печерах, 19 гробниць у підлозі [15]. На жаль, повні наукові звіти про розкопки В. Антоновича в Бакоті не збереглися [91].

Обабіч залишків церкви Антоновичем були виявлені рештки дерев'яних прибудов, де знайдено мечі, вістря стріл і пік, спорядження верхового коня та вершника, кам'яні ядра й інші речі, датовані ученим XIV-XV століттям. Перелік знахідок дозволив припустити перебування тут частини гарнізону Бакотського замку [60].

Отже, археологічними розкопками кінця XIX ст. В. Антоновичу вдалося відкрити залишки скельного печерного монастиря в Бакоті. Що ж торкається безпосередньо території самого давньоруського міста, то вона тоді археологічним пошукам не була піддана. Територія давньоруського міста не була тоді визначена, не вдалося в той час виявити й об'єктів безпосередньої міської забудови [15].

Крім, В.Б. Антоновича дослідженням Бакоти займався Ю.Й. Сіцинський. Саме він та В. Гульдман опублікували перелік знайдених при розкопках Антоновичем речей. В. Гульдман писав, що «в околиці с. Бакоти, Ушицького виду, рівним чином вельми часто виходять різні відбивні кремеві знаряддя» [35, с.20]. Це говорить, що ця місцевість використовувалась задовго до I тис. н.е. Ю. Сіцинський присвятив Бакоті і свої спеціальні праці. У «Подольських єпархиальних відомостях» в кінці XIX ст. публікувалися окремі матеріали, пов'язані з вивченням історії та археології літописної Бакоти. Зокрема, у вказаній серії вийшла праця Ю. Сіцинського «Бакота, древняя столица Понизья» [91]. Складення планів відомих на той час городищ та систематизація даних про пам'ятки Ю. Сіцинським та упорядкування знахідок старовини секретарем Подільського губернського комітету В.К.Гульдманом, їх видання у 1901 р. дало поштовх для зацікавленості пам'ятками Хмельниччини науковцями у наступних, переважно післявоєнних, роках [105, с.14].

На початку XX ст. певний інтерес до пам'яток Бакоти і, зокрема, до решток скельного монастиря проявили К.В. Широцький та Д.І. Дорошенко. К.В. Широцький звернув увагу на те, що «в долині під горою треба б шукати слідів старої Бакоти». Адже дослідження В.Б.Антоновича в Бакоті торкнулися лише верхньої скелястої тераси з монастирем, а першої та другої надлугових дністровських терас вони не зачепили [15].

Будівництво Могилів-Подільської ГЕС та створення Дністровського водосховища в СРСР, внаслідок чого під затоплення потрапила велика кількість археологічних пам'яток, активізувало їх дослідження в Середньому Придністров'ї. У післявоєнний період тут працювали експедиції Інституту історії матеріальної культури АН СРСР, Інституту археології АН УРСР, Державного історичного музею УРСР, історичного факультету Кам'янець-Подільського педінституту, Кам'янець-Подільського історичного музею-заповіднику та інших [62, с.6-7].

На початку 60-х років XX ст. з метою вивчення давньоруських городищ Заходу України провів масштабні розвідки на Західному Поділлі відомий ленінградський археолог П.О.Раппопорт. Розвідки проводились на вже відомих городищах Хмельницької (Привороття, Гринчук, Бакота тощо) областей [105, с.15].

Старожитності Бакоти привернули до себе увагу тодішнього директора Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника Г. Хотюна. У 1961 р. Г. Хотюном і Б. Тимощуком неподалік ур. Двір (біля потічка, що впадав у Дністер) були виявлені залишки землянки, датованої X ст. [62, с.29]. Під керівництвом Б. Тимощука співробітники музею обстежили й склали карту-схему головних археологічних пам'яток Бакоти та її околиць [15].

Зокрема, з 1963 р. в Бакоті почала працювати об'єднана археологічна експедиція Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, Кам'янець-Подільського і Хмельницького музеїв під керівництвом І. Винокура. На території Бакоти вдалося виявити залишки давньої цитаделі міста городища XII-XIII ст. Воно було розташоване на мисі – підвищенні лівого берега Дністра 20 м

заввишки, при впадінні в Дністер невеликої річки Рудки. Було простежено контури валу й рову. На всій площі городища (150x120 м) і в шурфах було чимало кераміки XII-XIII ст. [15].

У 1964 р. в ур. Скельки бібули закладені шурфи, де виявлено кераміку XII-XIII ст. й середньовічні поховання. На горі над Бакотським монастирем (ур. Білянська стінка) у 1964 р. були віднайдені рештки двох земляних валів та обстежені руїни великої стіни з білого каменю. На план-схемі, вміщеній у монографії І. Винокура та П. Горішнього, показано тільки кам'яний вал [25, с.183].

Експедицією Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника на чолі з керівником установи Г. Хотюном 23 серпня 1961 р. виявлено надзвичайно цінний археологічний об'єкт. Увагу археологів привернули розповіді селян, що вони «Пасуть товар (худобу) на Дворі». За допомогою топоніма дослідникам вдалося натрапити на залишки середньовічного палацу XIV-XV ст., після чого було розпочато розчистку об'єкта [95, с.25]. І. Винокур, який обстежував цю територію разом з Г. Хотюном, припускав, що тут був господарський двір печерного монастиря або ж феодальний замок, схиляючись більше до останньої версії. Ще в літературі XIX ст. припускалася наявність на Білій горі залишків замку. У 1963 р. ця територія обстежувалася П. Раппопортом. Він не виявив тут ніяких слідів давнього городища або селища, гадав, що кам'яні вали на краю плато є залишками пізніх господарських споруд. Протягом 1963-1965 рр. І.С. Винокур провів тут стаціонарні розкопки середньовічного палацу XIV-XV ст. [25, с.229-232, 344]. Вдалося розкрити всю площу споруди (30x10 м). Встановлено, що будівля мурована з тесаного каменю-вапняку на вапняковому розчині. Північна стіна споруди була «врізана» в терасовий схил гори, південна (фасадна) стіна водночас мала невелику глибину залягання фундаменту – 0,6 м. Дослідниками виявлено елементи декору (наличники, карнизи і т. п.), плитку на підлозі, які були виготовлені з місцевого дністровського вапняку [95, с.26]. Пізніше, під час археологічної розвідки П. Горішнього й Р. Юри 1974 р., а пізніше – Л. Кучугури

та О. Якубенко 1993 р. у цьому місці було знайдено тільки поодинокі фрагменти кераміки XII-XIII ст.

Отже, найбільш вірогідно, що над Бакотським монастирем був його господарський двір, причому достеменно невідомо - давньоруського чи пізнішого часу. Дослідник С. Маярчак гадає, що вона була тим історичним підґрунтям, на основі якого згодом виникли перекази і гіпотези про замок на Білій горі. «Замок Бакота», до речі, згадується у жалуваній грамоті польського короля Владислава Варненчика під 1442 р. [62, с.25].

Також дослідження І.Винокура 1963-1964, 1980-1991 рр. дозволили відкрити 54 житла черняхівської культури [25, с.31], 16 напівземлянок кінця 4-5 ст., 10 жител VI-VII ст., 7 жител і господарських споруд IX-XI та XII-XIII ст., а також гончарні горни й залишки залізоровного виробництва черняхівської культури, середньої і третьої чверті I-го тис. н. е. (горни) [17] та відкрито залишки жертovníка [25, с.31]. Житла у Гринчуку, Кам'янець-Подільському датуються XII-XIII ст., Бакоті, Соколі IX-XI ст., мали стовпову конструкцію стін [64, с.253]. Досліджено також кам'яний палацовий комплекс 14-15 ст. [17].

Визначено, що Бакота складалася з дитинця, трьох поселень, трьох ґрунтових могильників, скельного монастиря та церкви. Дитинець розташований на мисі – підвищенні лівого берега Дністра (висота 20 м), при впадінні в Дністер р. Рудки. Простежено контури валу та рову по периметру городища. Збережена висота валів становила 0,7-0,8 м, ширина 2,5-3 м. За припущенням І.Винокура, фортифікації були зруйновані за наказом монгольських баскаків (1252 р.). Залишки рову зафіксовані з напільної північно-західної сторони від площадки городища, у вигляді «видолинку» глибиною 1-1,1 м. В заповненні рову знайдено фрагменти кераміки XII - I половини XIII ст. [105, с.66].

З 1969 р. розпочалися широкі стаціонарні розкопки в Бакоті (в урочищі «На клину»). Дослідженнями 1969-1980 рр. в урочищі «На клину», а також в інших урочищах літописної Бакоти (І. Винокур, О. Приходнюк) було простежено історичний процес формування «гнізд» слов'янських поселень першої і другої половини I тисячоліття н. е. і виникнення на їх основі важливого міського

давньоруського осередку, яким стала столиця Пониззя Бакота XII-XIII ст. Поселення IX - I половини XIII ст. розташоване в уроч. На клину, за 1,5 км на південний схід від села. Досліджувалась у 1969-80 рр. І. Винокуром. Досліджено 2 житла IX-XI ст., 4 житла XII - XIII ст. Цікавим за своєю конструкцією виявилось житло №3. Це була трьохчастна напівземлянка, що складалася з двох житлових приміщень, з'єднаних сінями з невеликою коміркою. Площа житлових приміщень біля 7,5 кв. м. В кожному житловому приміщенні добре збереглися печі-кам'янки. Стіни будівлі підмащені біля основи глиною. Крім того, збереглися приставлені до стіни пласкі плити каменю-вапняку. Будівля заглиблена від давнього рівня на 0,6 м. Між двома житловими камерами був перехід у вигляді сіней. З північного боку до сіней примикала викладена камінням основа комірки. Простежено ями від опорних стовпів. Три більші з них (діаметром до 0,75 м) знаходились на поздовжній осі будівлі (очевидно, підтримували дах). По кутах житлових камер також були стовпові ями (діаметром до 0,45 м). Крім того, при переході з однієї камери в іншу розчищено ще дві ямки від стовпів діаметром 0,2-0,25 м. І. Винокуром зроблена графічна реконструкція цього двоповерхового будинку [105, с.68].

Дослідниця М. Ягодинська вважає, наземні однокамерні житла мали розміри від 2,7×2,4 до 4,7×5,0 м площею 6,62–23,5 м [105, с.68]. Вони зрубної конструкції, підпрямокутні в плані. Для опалювання та приготування їжі використовувались печі різних типів: глинобитні – займали північний, північно-західний, західний кут житла, розміри – 0,4×0,7 – 1,0×0,9 м, площею 0,28-0,9 м; печі кам'янки – 1,0×0,8 м, площею 0,8 м², займали північно-західний кут. Для опалювання великої житлової площі в одному приміщенні разом із глинобитною піччю або з піччю-кам'янкою могли бути додаткові опалювальні пристрої – вогнища (діаметр – 0,6 м), що знаходилися у протилежному від пічки куті (Сокіл, ур. Острови, житло 28, Бакота, ур. Пушкарівка, житло 65) [104, с.299]. Для опалення використовувалися вогнища, черені яких були викладені черепками чи камінням, а також печі (вирізані в материковій стінці або глиняні) [12, с.375].

У процесі розвитку Бакоти, як показали дослідження, важливу роль відіграв й Бакотський скельний давньоруський монастир, споруджений на місці попередніх давніх язичницьких пам'яток [15]. Монастир у Бакоті датується XII–XIII ст. за численними археологічними знахідками та написами на стінах печер [20, с.205]. Поряд знайдено давньоруський могильник. Він розташований на схилі високого Дністровського каньйону, де приблизно за 100 м від нього у 1974-1975 роках було виявлено кілька давньоруських поховань. За межами монастиря, зокрема, з південного сходу існувало давньоруське кладовище. Означений цвинтар над монастирем дослідники пов'язують із південно-східною частиною Бакотського «окольного граду» [90, с.94].

Вапнякова скеля («Біла гора»), у якій видовбані печери монастиря, має висоту 120-130 м, а печери 70 м над рівнем води Дністра. У скелі чотири печери, 17 ніш, у скельній підлозі печер знайдено 19 гробниць. У одній печері знайдено жертovníк культури шнурової кераміки II тис. до н.е. Біля монастиря виявлено жертovníк бронзового віку та два жертovníки черняхівської культури [73, с.252].

Навколо Бакотського монастиря було виявлено цілу низку інших скельно-печерних пам'яток, пов'язаних із християнським культом. Одна з них розташована на урвищі Білої гори, поруч із затопленим містечком Студениця. Це комплекс, що складається з двох об'єктів: карстової печери та грота-навісу. В останньому, судячи із залишків апсиди, розміщувалася печерна церква. В її стелі було знайдено пази для дерев'яних конструкцій для встановлення стіни з боку каньйону. Грот-навіс має довжину 13 м. На стінах печерної церкви збереглося багато висічених зображень. Більшість із них — хрести з лунками, просвердленими на кінцях. Окремі хрести мають у верхній частині зображення людського обличчя. Є барельєфи, в яких вгадуються антропоморфні риси. Ці барельєфи теж вкриті зображеннями. Найцікавіше з них — двозуб із відігнутими кінцями. Це не єдина знахідка тамгоподібного знаку в скельно-печерних пам'ятках каньйону Дністра [78, с.381].

Також Бакотське давньоруське городище в урочищі Скельки досліджувалося експедицією Інституту археології АН України в 1973-1975 рр. під керівництвом Р. Юри і П. Горішнього [25, с.248]. Тут було досліджено могильник др. пол. XIII-XIV ст. (55 поховань) [90, с.94]. Крім того, у згаданому урочищі 1975 р. розкопані залишки наземного житла XII-XIII ст., у куті якого виявлено залишки невеликої глинобитної склепінчастої печі грушеподібної форми (0,4x0,6x0,8 м, на глибині 0,9 м). У житлі знайдені фрагменти великої корчаги та глечика XII-XIII ст., фрагмент жорна, три ножі, ковані гвіздки, три уламки скляних браслетів, половина глиняного пряслиця й керамічне грузило. Тут же знайдений череп дорослої людини. Фрагменти кераміки XII-XIII ст. спорадично зустрічалися на усій території урочища і взагалі у різних частинах с. Бакоти, однак далеко не усюди. Усього були досліджені залишки близько десяти жител. Очевидно, це залишки посаду міста Бакота [62, с.29]. Тоді ж вивчалися й рештки фундаментів пізньосередньовічної церкви в Бакоті. Крім того, під керівництвом П.А. Горішнього були здійснені розвідкові роботи поблизу й над скельним давньоруським монастирем [15].

До міської околиці літописної Бакоти, очевидно, слід віднести гончарний комплекс з трьох двохярусних горнів, досліджений у 1978 р. експедицією Г. Ковпаненко на правому березі Дністра напроти ур. Курник [34, с.97]. Є план-схема оборонних валів в ур. Скельки, проте надійних доказів їх існування не було виявлено [62, с.29].

70-80 рр. XX ст. були такі ж плідотворні, як і попередні з огляду на відкриття та дослідження нових пам'яток археології. Так з розвідками О.П. Приходнюка пов'язано відкриття слов'янських та давньоруських пам'яток в Середньому Подністров'ї: Бакота (відкрито 4 землянки) [67, с.26], Слобідка Мушкатівська I, II, Білівці, Вільховець, Нижнє Кривче. У 70-х рр. побувала у Середньому Подністров'ї Дністровська археологічна експедиція Інституту археології АН України під керівництвом М. Кучери з метою обстеження городищ, що знаходились в зоні будівництва водосховища Могилів-Подільської ГЕС. Ним були обстежені городище та поселення біля с. Устя Борщівського

району, (урочища Над Темником, Ясенівка, Підгороддя), зроблений короткий опис території пам'яток, план городища, характеристика культурного шару та знахідок [105, с.20-21].

Таким чином, в результаті археологічних досліджень 60-х – початку 80-х років в Бакоті, на лівому березі Дністра, з'ясувалася й вималювалася загальна історична картина формування та розвитку давньоруської столиці Пониззя та її подальша доля в період пізнього середньовіччя. Результати робіт археологів були упорядковані групою авторів – учасників експедицій у книгу «Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області » (1984 р.) [105, с.20].

У 1991 р., коли рівень води у Дністровському водосховищі сильно понизився, нижче скельного монастиря В. Захар'євим і М. Михайловим розпочали проводити тут дослідження. Проведені дослідження показали, що на ділянці другої надзаплавної тераси лівого берега Дністра знаходяться значні залишки давньоруського культурного шару. Неподалік водонапірної башти на території села була знайдена також кераміка VIII-IX ст. Разом з керамікою XII-XIII ст. тут зафіксовано скупчення каміння, очевидно, від печі-кам'янки, а також уламок (половина цілого) круглого кам'яного ротаційного жорна. Приблизно в 15-16-ти метрах від цього скупчення (уверх по терасі) й було виявлено рештки двох гончарних печей – гончарних горнів двоярусної конструкції [25, с.165].

У 1997 р. О. Пламеницька, на основі розробок Є. Пламеницької, подала власну картину історії Свято-Михайлівського монастиря. Серед іншого, вона вперше звернула увагу на давньоруську метрологічну основу печерного комплексу. У 1999 р. неподалік від головного входу в монастир було виявлено чотири поховання, одне з яких містило бронзові скроневі кільця. У 2006 і 2007 р. у монастирі знайдено ще дві ніші та парне поховання [27, с.23]. Спелео-археологічні роботи на пам'ятці 2002 р. провів Б. Рідуш. Сліди господарських споруд і вогнища відкрив В. Захар'єв на терасі, північніше від монастирських печер. До теми фрескового розпису монастиря звертався В. Мельник.

Давньоруський період в історії Бакоти досліджували: О. Баженов, С. Маярчак, В. Мегей та інші [77, с.258; 58].

Бакотський скельний монастир продовжував бути об'єктом уваги вчених І. Старенького та Є.Левінзона. Так, в ході розвідкових робіт 2017 р. в районі монастиря біля джерела №3 проведено зачистку зрізу ґрунту, в якому прослідковувався спалений дерев'яний об'єкт давньоруського часу. Було знайдено фрагментовану кераміку, виготовлену з глини з домішкою піску випал нерівномірний, на зламі центр черепка сірий, поверхня теракотового кольору. Окрім фрагментів стінок вдалося знайти 2 уламки вінець горщиків. Аналогічну кераміку виявлено в цьому ж місці у квітні 2017 року в ході рятівних археологічних робіт на території Бакотського скельно-печерного монастиря Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ. Посуд з таким же профілюванням вінець знайдений на дитинці в Бакоті І. С. Винокуром. Обидва фрагменти датуються в межах II половини XII - I половини XIII ст. Тут же знайдено пошкоджений виріб з відростку рогу лані (5,9x1,2-1,4 см) [98, с.67].

Під час рятувальних робіт 2017 р. на туристичній стежці між джерелами № 2 і № 3 було знайдено поховання, які підтвердили припущення попередніх дослідників щодо існування давньоруського цвинтаря, пов'язаного з печерним монастирем. Поховання жінки з дитиною типове для давньоруських християнських некрополів Середнього Подністрів'я. За поховальним інвентарем воно датується в межах другої половини XII – першої половини XIII ст. Натільний хрестик, скроневі та перснєподібні кільця – надійний хронологічний маркер для похованої і мають широке коло аналогій. Хоча давньоруські поховання біля печерного монастиря вивчали й раніше, проте вперше проведено антропологічні дослідження одного з них [77, с.271].

Отже, виникненню та розвитку давньоукраїнського поселення Бакота сприяли природні особливості річки Дністер та навколишньої місцевості. Походження топоніму «Бакота» не з'ясоване і в даний час з'ясовується вченими. Схожа ситуація з датуванням. Дані літописів дають змогу вперше датувати місто

1240 р., в той же час археологічні дослідження говорять про його існування і в давніший час. Завдяки вищезгаданим розвідкам, які почалися в кінці XIX ст. і тривають до сьогодні вдалося визначити причини піднесення Бакоти як головного політичного центру Пониззя, звернути увагу на його економічне життя та з'ясувати, що комплекс пам'яток Бакоти можна віднести до літописних міст. Це підтверджується її складовими: дитинцем, окольным містом – посадом, поселеннями-супутниками, трьома могильниками, скельним монастирем та церквою, внутрішньою забудовою поселень та дитинця, тобто тих складових, що необхідні для визначення міста.

3.2. Городища

Сучасний хмельницький дослідник С. Маярчак під поняттям «городище» він розуміє залишки поселення із зовнішніми ознаками укріплень (вали, рови). Історію будівництва городищ в Середньому Подністров'ї, а згодом Пониззі можна умовно розділити на два етапи: перший – IX-XI ст. – час поступової колонізації та формування оборонної лінії Середнього Подністров'я в складі централізованої Київської Русі. Другий – XII-XIII ст. – входження території Середнього Подністров'я до складу Галицького, а згодом об'єднаного Галицько-Волинського князівства [15]. Цей етап вирізняється різким збільшенням (приблизно втричі) кількості населених пунктів, датують принаймні 23 городища [68, с.63].

Щодо першого етапу, то ряд відомих вчених-істориків (М. Грушевський, В. Антонович) вважали, що в IX-XI ст. південно-західні землі Київської Русі були спустошені частими набігами кочівників-половців. Уціліле же населення ніби стояло на надзвичайно низькому рівні розвитку. Цієї думки притримуються Н. Молчановський та П. Раппопорт [15].

Зокрема, Н. Молчановський вказує на те, що до XI ст. територія Середнього Подністров'я (Поділля) була заселена багаточисельним та сильним слов'янським плем'ям, яке жило незалежним життям і ще в кінці XI ст. мало свої міські центри. Проте, в результаті частих нападів печенігів воно було змушене

покинути даний регіон і переселитись на Волинь та інші князівства. П.О. Раппопорт доводить, що давньоруське населення наприкінці XI ст. само покидало свої укріпленні центри не тільки ті, які межували зі степом, а й городища, котрі знаходились на значній віддалі від степу [15].

В районі середньої течії р. Дністра найдавніші давньоруські городища датуються VIII ст. Переважну більшість пам'яток VIII ст. становлять городища Верхнього Попруття, яких налічується понад 120. На Лівобережжі р. Дністер пам'ятки VIII ст. поки малодосліджені і найдавніші давньоруські городища датуються XI ст. До таких належать: Гаряченцьке, Глибівське городища (Новоушицький район Хмельницької області), поселення в м. Кам'янець-Подільському. Початок централізованого будівництва на лівому та правому берегах Дністра припадає на X-XI ст. Зокрема, в X ст. на лівобережжі було збудовано: Пилипи Хребтіївське (X ст.), Хребтіївське (X ст.), городище біля с. Великий Карабчіїв (XI ст.) Карачківцецьке (XI ст.) городища та інші. Серед городищ IX-XI ст., котрі розташовувалися по правому березі Дністра необхідно виділити: Баламутівське (IX-X ст.), Добринівське (VIII-X ст.), Митківське (X ст.) городища Заставницького району, Ломачинське (IX ст.) городище Сокирянського району та Перебитківське городище (X ст.) Хотинського району Чернівецької області. З них Ломачинське, Митківське, Перебитківське, Рухотинське (X-XI ст.) городища були збудовані в X ст. та існували досить тривалий час (до XIII ст.) [15].

На території лівого берегу Дністра городищ IX-XI ст. в порівнянні з XII-XIII ст. зафіксовано небагато. Однак, в світлі новітніх археологічних досліджень, на території Пониззя впродовж IX-XIII ст. споруджувались, існували, та діяли численні городища [15]. Однак масове будівництво городищ в Середньому Подністров'ї (з XII ст. Пониззя) розпочинається в XII ст., тобто з часу входження даної території до складу Галицького князівства. Як відмічає П.П. Толочко – активне спорудження таких городищ як Калюс, Бакота, Ушиця, Гринчук, Кам'янець-Подільський, Кучелмин, Онут, Василів на Дністрі та інші, свідчить про прагнення галицьких князів окреслити свої феодальні володіння. І

дійсно, якщо ми на лівобережжі Дністра в IX-XI ст. спостерігаємо лише 3 городища, то у XII-XIII ст. ми вже бачимо їх понад 20, що також свідчить про збільшення населення в регіоні [15].

О. Моця вказував на такі чинники, що призвели до значного збільшення городищ у Середньому Подністров'ї XII-XIII ст.: природний приріст, переселення сюди населення з інших земель, зміцнення військово-політичного потенціалу місцевих князів з роду Рюриковичів, зменшення загрози з боку Степу [75]. А тому такі виключно сприятливі природні умови обумовили велику кількість пам'яток. На сьогодні, на території Західного Поділля відомо 624 пам'ятки X - XIII ст. Це 60 городищ, 489 поселень, 69 могильників і 6 скельних сакральних пам'яток [105, с.40]. На лівому березі Дністра археологічними розвідками зафіксовано 34 городища [15]. Кількість відомих городищ і селищ XII-XIII ст. істотно зменшується на схід від р. Ушиці. Таким чином, літописне повідомлення про те, що Галицька земля (принаймні на 1229 р.) простягалася на схід підтверджується археологічно [62, с.15].

На думку С. Маярчака фортецями (головним завданням котрих був захист осілого населення від кочового, а також – контроль Дністровського водного шляху) були городища Гарячинці, Гринчук, Стара Ушиця, Устя, Бакота, Привороття-друге, Міцівці, вочевидь є залишками міст. Сюди можна додати Великокарабчіївське та Карабчіївське городища [62, с.14].

За кількістю оборонних ліній (валів і ровів) городища досліджуваної території можна поділити на такі види:

- однорядні – Велика Слобідка, Глибівка, Гринчук, Іванківці, Калюсик, Карачківці, Княжпіль, Мала Шурка, Міцівці, Панасівка, Підлісний Олексинець, Пилипи-Хребтіївські, Сокілець, Стара Ушиця, Устя, Черче 1, Черче 2 (всього – 17, або 58,6% від городищ, кількість оборонних ліній яких відома);

- дворядні – Гарячинці, Колубаївці, Малинівці, Остапківці, Подільське, Проскурівка, Тимків, Хребтіїв (8, або 27,5%);

- трирядні – Великий Карабчіїв, Городиська, Пижівка, Привороття-Друге, (4, або 13,7%) [63, с.285].

Вивчаючи городища IX-X ст. М. П. Кучера встановив, що для цього періоду існування Давньоруської держави характерними були укріплення простого типу, тобто вони складалися із однієї частини. А наявність слов'янського культурного шару на городищах із двома і більше укріпленими частинами свідчить про їх походження з більш давніх часів. Прості городища являються основним типом укріплених пам'яток і в послідовний період Київської Русі, але в будівництві вже з кінця X ст. застосовувалися також укріплення складного типу, причому, вони складалися майже виключно із різновеликих частин, як правило, двох: відносно невеликої внутрішньої і значно більшої зовнішньої [75, с.74].

Основу всіх конструкцій головних укріплених ліній городищ регіону X-XIV ст. складали дерев'яні пустотілі, не з'єднані між собою або взаємопов'язані зруби прямокутної форми, які стояли в суцільному ряду. Зустрічаються кліті трапецієподібної форми, що пов'язано з поворотом оборонної стіни. Пласке перекриття зрубів могло використовуватися як бойовий хід для захисників фортець. Система розміщення зрубів головної оборонної лінії була різноманітною [29, с.10].

В оборонній архітектурі використовувалися рови. У профілі вони симетрично трикутної форми з крутими стінками відносно горизонту. Крутизна схилів дорівнює 35-46°. В основному, рови були сухими, а на їхніх внутрішніх схилах могли розміщуватися додаткові дерев'яні укріплення. Коли ж городища розміщувалися в низинах, у ровах могла знаходитися вода. На деяких укріплених поселеннях через рови були перекинуті неширокі дерев'яні мости без підпірок [29, с.10].

У системі укріплень городищ X – першої половини XIII ст. зустрічаються вежі, які виконували дозорну й оборонну функції і могли входити як до складу укріплень оборонної лінії, так і стояти окремо, доповнюючи її. У другій половині XIII – XIV ст. в обороні городищ інколи використовували патерни. В останній період існування Галицько-Волинського князівства на досліджуваній території з'являється кам'яне будівництво [29, с.10].

За площею городища IX–XIII ст. досліджуваного регіону можна поділити на такі групи [63, с.286]:

- городища площею до 0,5 га – Велика Слобідка, Гринчук, Калюсик, Малинівці, Стара Ушиця, Тимків, Устя, Черче 1, Черче 2 (9, або 30%);

- городища площею від 0,5 га до 1 га – Великий Карабчіїв, Гарячинці, Глибівка, Іванківці, Карачківці, Колубаївці, Панасівка, Пилипи-Хребтіївські, Хребтіїв (9, або 30%);

- городища площею від 1 до 1,7 га – Маначин, Остапківці, Підлісний Олексинець, Проскурівка, Сокілець (5, або 16,6%);

- городища площею понад 1,7 га – Городиська, Княжпіль, Мала Шурка, Міцівці, Пижівка, Подільське, Привороття-Друге (7, або 23,3%).

Загалом формування великих укріплень площею від 1 до 5-7 га і більше характерне переважно для IX-XI ст. Значну частину вони займають, за підрахунками М. П. Кучери, серед городищ IX-X ст. Верхнього Подністров'я (78 %), Західного Побужжя (37,5 %), в Дністро-Сиретській групі (57 %), південноволинській (50 %) та східноволинській (35 %) групах, а також серед городищ XI ст. у Верхньому Подністров'ї (45 %) та у південноволинській групі (34 %) [23, с.88].

Суттєвим чинником соціальної типології городищ виступає характер забудови їхніх майданчиків: вид 1 – городища, на укріплених майданчиках яких по периметру проходили в один-два ряди житлово-господарські зруби, а решта укріпленої території була вільною від забудови. Вид 2 – городища, майданчики яких були вільні від забудови, а під житла використовувалися оборонні зруби. Вид 3 – городища, майданчики яких щільно забудовані різнотипними спорудами. Вид 4 - городища-культові центри як вільні від забудови (Кулішівка), так і з храмами [29, с.11].

Соціальний зміст укріпленого поселення може бути більш конкретизований, якщо встановити взаємозв'язок його з навколишніми поселеннями. Дослідження городищ Сирето-Дністровського межиріччя дозволило виділити 4 варіанти. До першого відносяться городища, поруч з

якими розміщуються поселення-супутники, хронологічно одночасові їм. До другого належать городища, які є вторинними відносно поселень. Третій тип городищ, які не супроводжуються неукріпленими поселеннями. Четвертий варіант характеризується складними за структурою поселеннями, що складаються з кількох городищ, оточених поселеннями-супутниками. Це залишки давньоруських міст [29, с.11].

Навколо Бакоти, на відстані 3-15 км розташовані давньоруські городища у сс. Стара Ушиця, Пижівка, Подільське, Дерев'яне, Калюс, Куча, Хребтіїв, Лоївці. До кожного з городищ цієї групи прилягає по два-три неукріплені селища. Найзначнішими з них були Стара Ушиця і Калюс, які потрапили на сторінки літописів. Зокрема, Калюс складався з дитинця і посаду загальною площею понад 2,5 га та досить широкою периферією (15 га). Ймовірно, на цій площі могло мешкало наприкінці XII – першій половині XIII ст. до 1 тис. чол. (воїнів, землеробів, ремісників, торгівців тощо) [16, с.80].

У радіусі 15-30 км від Бакотського мікрорегіону розташовано 10 городищ і 20 селищ пов'язаних з ними. Це городища сс. Брага (два городища), Велика Слобідка, Врублівці, Устя, Гринчук, Кадиївці, Княгинин, Княжпіль, Малинівці. З цих городищ найкраще досліджено укріплене поселення в Гринчуку, що розташоване на високому мису лівого берега Дністра. Дитинець та посад разом займали 2100 м кв. та ще стільки ж периферія. Оскільки дослідник цього городища С.П. Пачкова майже не виявила речей землеробського характеру, то вона висунула гіпотезу, що це поселення було військовою фортецею. Можна припустити, що більшість мешканців складали воїни та їх обслуга (ремісники, що виготовляли і ремонтували зброю, гончарі, ткачі тощо) [16, с.80].

Нарешті, в радіусі 30-45 км від Бакотського центру відомо ще 10 городищ і 23 селища, пов'язаних з ними. Це залишки городища в м. Кам'янці-Подільському (на місці пізньосередньовічної фортеці XIV-XVIII ст.), а також у сс. Кадиївці, Привороття, Колубаївці, Ластівці, Оринин, Супруньківці та ін. За підрахунками І.С. Винокура та М.Б. Петрова, в Кам'янці (дитинець, посад на території Старого міста та периферія) могло проживати до 1,5 – 1,8 тис. чол. В

решті городищ та селищ даного регіону загальна кількість населення орієнтовно становила 5-6 тис. чол. [16, с.81]

Щоб мати повну картину заселення Середнього Подністров'я в IX-XIII ст. детальніше розглянемо основні давньоруські городища[15]:

Давньоруське городище Глибівка. Городище розташовано біля с.Глибівка Новоушицького району Хмельницької області, на лівобережжі притоки Дністра Калюса. Археологічні дослідження, які проводилися на протязі 1972-1973, 1983 рр., дають підставу стверджувати, що городище існувало на протязі IX-XI ст. і було знищено в результаті нападу кочівників. Городище оточено валом висотою 3,6 м. і шириною основи 12,5 м. з напільної сторони та висотою до 1,0 м. з боку урочища. Під час дослідження городища відкрито площу 194 м². Потужність культурного шару – 40-60 см. На цій площі виявлено житловий комплекс, котрий складався з житла, господарського приміщення, господарської ями. При її розчистці в південно-західному боці знайдено фрагменти жорен, велика кількість кераміки ліпної та гончарної, залізні ножі, шила, залишки кінської зброї, прясла та інші речі [15].

Гаряченці. Давньоруське городище Гаряченці розташовано поблизу одноіменного с.Гаряченці Новоушицького району Хмельницької області. По археологічним знахідкам воно датується IX-XI ст. і було знищено в результаті нападу кочівників в XI ст. разом із Глибівським городищем. Городище трикутне у плані, по периметру оточене валом. Із західного боку висота валу сягає 0,60 см., з південно-східного та північного 1,2 м. Археологічною розвідкою було виявлено: бронзовий хрест, квадратну іконку з емаллю, ромбовидні залізні наконечники стріл. Гаряченецьке городище відноситься до сторожових городищ, так як воно не має дитинця, посаду, є малим за площею [15].

Кам'янець-Подільський. Поселення давньоруського часу IX-X ст. простежено неподалік від Гончарної башти і поруч з Вірменським торговим двором. При земляних роботах був виявлений культурний шар IX-X ст. представлений типовою керамікою слов'ян того часу. Зачисткою виявлено невелике лінзоподібне заглиблення – можливо залишки давнього житла. В

різних частинах Старого міста зустрічаються кераміка XI-XII ст. [15] Під час проведення археологічних робіт під керівництвом Є. Пламеницької, в Старій фортеці м. Кам'янця-Подільського, а саме, в західній частині фортеці (західні мури, Мала та Денна башти) було зафіксовані давньоруська кераміка XII-XIII ст., частина кам'яного муру з бійницею давньоруського часу [15]. Культурні нашарування XII-XIII ст. спостерігалися під час земляних робіт на острові, в Старому місті. У центральній частині Старого міста, при реставраційних роботах на фундаментах будинків XV-XVIII ст. експедицією Кам'янець-Подільського педагогічного інституту було виявлено залишки деревоглинобитного двоповерхового житла XII-XIII ст. [15].

Стара Ушиця. Городище XII-XIII ст. Стара Ушиця досліджено Б. Тимощуком [51, с.79]. А в 1974-1976 рр. його досліджував М. Кучера [53; 54]. Літописці вперше фіксують дане городище у 1144 р. Городище знаходиться на південно-західній околиці с. Стара Ушиця Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Городище займало трикутний мис, обмежений з південного-сходу обривом до Дністра, а з північного-сходу і південного-заходу – ярами. З заходу та північного заходу по краях городища знаходились залишки валу і ледве помітні сліди рову перед ним [15]. На поверхні та зсувах трапляються фрагменти давньоруської кераміки [85, с.103]. Городище разом з валом збереглось на довжину біля 50 м., максимальну ширину приблизно 30 м. (з площею 0,07 га) [54, с.62]. Під час розкопок було виявлено житлові будівлі напівземлянкового та наземного типу. В середині жител знаходились глинобитні печі і залишки різноманітної утварі. У вцілілій частині валу виявлено біля двадцяти клітей розмірами 3,2x1-2,6 м. та городен. Як показали розкопки, центральна площа городища була заселена частково і використовувалась головним чином для військово-оборонних цілей. Археологічний матеріал дає підставу датувати дане городище XII-XIII ст. [15]

Хребтіїв. Давньоруське городище біля с. Хребтіїв займає трикутний мис на високому лівому березі р.Дністер Новоушицького району Хмельницької області. З напільного боку городище захищене двома дугоподібними валами,

розташованими приблизно 50-60 м. один від одного і висотою 2 м.; рову перед ними немає. Перша (мисова) площадка має в довжину 60 м. при найбільшій ширині 80 м., друга – теж 60 м. в довжину при найбільшій ширині 140 м. Археологічний матеріал, який був зібраний при розвідках дає нам змогу датувати Хребтіївське городище X ст. [15]

Пилипи Хребтіївські. Городище знаходиться поблизу с.Пилипи Хребтіївські Новоушицького району Хмельницької області. Стаціонарні археологічні дослідження городища не проводились. Воно розташоване на високому скелястому мису, обмеженому з бокових сторін великими ярами, що мають круті схили. З напільного боку площадка захищена дугоподібним валом і ровом. Висота валу від дна рову приблизно 2,5 м. Площадка рівна, що помітно знижується в бік мису; її довжина 110 м. при найбільшій ширині 180 м. Археологічний матеріал на городищі відноситься до X ст. [87, с.16].

Калюс. Городище знаходилось в межах с. Калюс (нині затоплене) Новоушицького району Хмельницької області. Ю. Й. Сіцінський вказував, що на північний схід від с. Калюсик «...знаходилось, за народним переказом, якесь містечко або навіть місто. На цьому місці дійсно видно сліди бувших тут будівель... при оранці полів знаходять розбиту цеглу, черепки... Про існуюче колись тут містечко народ розповідає, що воно було зруйноване татарами, тому мешканці пішли звідси і переселились в м. Калюс на Дністрі...» [67, с.98].

Площадка городища розташована на високому скелястому мису; з напільного боку вона захищена дугоподібним валом і глибоким ровом. Бічні сторони не мають валів і обмежені крутими і дуже високими схилами. Довжина майданчика 100 м, ширина її від 22 до 70 м. На основі писемних згадок та археологічного матеріалу існування городища припадає на XII-XIII ст. [15]

Гринчук. Городище розташоване на західній околиці с.Гринчук Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, займає мис на плато високого лівого берега Дністра. На протязі 1974-1975, 1977 рр. Тут були проведені археологічні роботи під керівництвом С. Пачкової та Є. Яковенко. Площадка городища має форму, близьку до трикутника, найбільша довжина 70 м,

найбільша ширина 42 м. Дністер омиває мис з південного боку. З напільного (північного і західного боку) воно оточене дугоподібним валом і ровом, що заплив. Невиразні сліди валу збереглися також уздовж східного боку городища. Тут проводились невеликі роботи П.А. Раппопортом: було закладено шурф, що перерізав вал і половину рова, зібрано керамічний матеріал. Дослідник відніс городище до типу мисових і датував XII-XIII ст., хоч відзначив наявність і більш ранніх матеріалів [15].

У 1974-1976 рр. гринчуцьким загonom Давньоруської середньодністровської новобудовної експедиції Інституту археології АН УРСР розкопано майже повністю городище (близько 1400 м²), а також невелику площу посаду (700 м²). Під час робіт було відкрито: рештки заглиблених жител, печей, сліди ковальського виробництва, різні речі, які дають змогу датувати це городище XI-XIII ст. За характером знахідок, виявлених під час розкопок, і передусім асортиментом ковальських виробів, тут широко представлені предмети спорядження вершника і верхового коня, речі побутового призначення і господарського вжитку, але відсутні вироби, пов'язані з трудовою діяльністю населення: сільськогосподарські знаряддя, ремісничий інвентар. Господарських будівель ремісничого характеру (крім залишків ковальського горна) не виявлено. Всі знахідки пов'язуються з перебуванням тут військового чоловічого населення [15].

Карачківці. Давньоруське городище знаходиться біля с.Карачківці Чемеровецького району Хмельницької області на вузькому перешийку. З напільного боку, тобто зі сходу, городище відокремлене від сусідньої височини яром, обробленому у вигляді рову та високим валом. З західного боку, зі сторони річної петлі, площадка городища захищена ровом і валом, що мають меншу висоту ніж напільний вал. Сама площадка посередині перегороджена повздовж ще одним невисоким валом, при чому східна її частина дещо вище західної. Археологічний матеріал на городищі і на селищі, розташованому в річній петлі на захід від городища відноситься до XI-XIII ст. [15]. Біля с. Карачківці існує курганна група, яка демонструє давньоруський поховальний

обряд. Біля означеного села уміцвлюється декілька таких груп, одна з них розташована за 500 м на схід від села, поблизу дороги, яка веде в напрямку до с. Цикова. На гористій місцевості нараховується 159 курганів. На захід, у напрямку с. Біла, на березі р. Смотрич, зафіксовано 100 курганных насипів [90, с.96].

Ленківське городище. Соціальний зміст Ленківецького городища чіткіше виступає на фоні його поселень-супутників, які виявлено в чотирьох пунктах. Поселення в урочищі Селище видовжене на 800 м. У північній частині селища розміщувалося кладовище XII – XIII ст., на якому розкопано 16 поховань. Інше селище-супутник знаходилося за 1 км від городища на правому березі Потока, в урочищі Совиця. На його території знайдено уламки кераміки XII – першої половини XIII ст., але розкопки на ньому не проводилися. Ще два поселення зафіксовано в урочищах Старі Ленківці та Багна. Аналогічні поселення виявлено і в Перебиківцях [29]. Залишками сторожових фортець на підступах до Ленківецької є невеликі городища XII – першої половини XIII ст., розташовані на ділянці 25 км на найвищих у даному районі пунктах. Це замки Спаська, Гореча, Остриця і Молодія [29].

Устя. Городище знаходиться поблизу с.Устя Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Цю пам'ятку відкрила експедиція Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту у 1969 р. (роботи І. Винокура, О. Приходнюка). Городище в плані нагадує трикутник. Воно контролювало, мабуть, рух суден по Дністру в давньоруські часи. Серед знахідок, відкритих на городищі, привертають увагу залізні наконечники стріл, уламки витого скляного браслету XII-XIII ст. [15].

Велика Слобідка (Мукша). Городище знаходиться неподалік від с.Велика Слобідка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Стаціонарні археологічні дослідження городища не проводились. Мукшанське городище розташовано на мису високого берегового плато при впадінні р.Мукша в Дністер. В плані воно округле; розмір площадки 45х55 м. Площадка рівна. Вал простежується лише з напільного боку. Висота вала до 1,6 м., глибина рову до 1 м. З боку мису на схилі, дещо нижче площадки проходить короткий відрізок

неглибокого рову. Культурний шар на городищі і на полях за ровом відноситься до XII-XIII ст.

Княжпіль. Пам'ятник знаходиться в Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області в межах с.Княжпіль. В плані воно має вигляд неправильного п'ятикутника, з чотирьох сторін виходячого до обривів на південний-схід, схід, захід та південний-захід. Городище захищено природними крутими, а місцями обривистими схилами плато. Найбільш ураженою залишалась тільки північний напільний бік. Однак укріплення споруджені по всьому периметру, який складає 110 м., а загальна площа городища – біля 5 га [15].

Фортифікації найкраще всього збереглись на північному та східному ділянках городища. Так, північний вал на всій 220-ти метровій протяжності посилений ровом. Загальна висота їх до 2-х м. Східний вал досягає в довжину 140 м., він плавно переходить в південно-східне укріплення; яке являло собою вал висотою 0,8-1,2 м. Майже такий вигляд мають оборонні споруди з заходу та південного заходу. При шурфовці в декількох місцях було відкрито культурний шар потужністю до 15-25 см., в якому містилися вкраплення обмазки, невиразні уламки кераміки. За археологічним матеріалом городище датується XII-XIII ст. [15].

Подільське. Городище розташовано на південніше від с. Подільське Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, на високому, примикаючому до плато мису. Вперше це городищу було введено в літературу Є. Сіцінським. Розвідкові роботи на ньому були проведені в 1978 р. А. Гуцалом. З західного боку мис огорожений глибоким каньйоном струмка Жванчик, з східної – ярмом. З напільного боку були споруджені три паралельні дугоподібні вали та рови [15].

Княгинин. Дане городище знаходиться в межах с.Княгинин Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Дане укріплення захищене з трьох сторін (східної, південної та західної) крутими, а місцями навіть обривистими схилами мису, а з напільного (північного) боку – трьома лініями укріплень, які

складались з валів та ровів. Городище має свій дитинець і посад. Також, до наших днів дійшла легенда про назву села Княгинин, з якої випливає, що вона пішла від однієї княгині, яка проживала колись на даному городищі. На городищі було відкрито культурний шар трипільського, скіфського та давньоруського часів. Давньоруська кераміка дає змогу датувати дане городище XII-XIII ст. [15]

Колубаївці. Городище знаходиться неподалік с.Колубаївці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області на гребені високої гори в урочищі Городисько. Вперше воно введено в літературу Є.Сіцинським, обстежено в 1989 р. А.Ф.Гуцалом. Схили гори з західної, південної і східної сторін досить круті, а з північно-східної – пологі. Городище займає загострену вершину гори, обнесену по всій окружності валом, а зі сходу та півночі ще і ровом. Весь периметр городища – 240 м. В 20 м. від основного північного валу проходить другий вал. Він висотою до 1 м., та тягнеться на 60 м. паралельно основному. Вал пошкоджений ямами. Третій вал знаходиться в 15 м. від другого. Його висота також до 1 м., довжина – 40 м. Територія городища та його периферії поросла лісом, задернована. Археологічний матеріал, (кераміка) зібрана на городищі, дає змогу датувати його XII-XIII ст. [15].

Малинівці. Городище знаходиться в межах села Малинівці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області на високому березі Дністра. Пам'ятник був введений в літературу Є.Сіцинським, обстежений в 1989 р. А.Ф.Гуцалом. Зі сходу городище надійно захищене перпендикулярним обривом берега річки, а з півночі та півдня – ярами. Останні з'єднані підковоподібним у плані валом довжиною в 300 м., який захищав городище з напільного боку. Крім цього валу, в середині городища майже на самому краю плато є ще один вал з ровом довжиною біля 45 м. і загальною висотою до 1,3 м. Археологічний матеріал дає підставу датувати дане городище XII-XIII ст. [15]

Сокіл. Селище розташоване біля с. Сокіл Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, на першій терасі лівого берега Дністра, між Павловим та Глибокими ярами в урочищі «Острови». Виявлено три давньоруські житла (XII-

XIII ст.) Перше – майже квадратна (3,1х2,7 м) напівземлянка з відкритим очагом в східному куті, заглиблена на 0,5 м від поверхні. Друге – також квадратно (3,5х3,5 м) напівземлянка глибиною 0,9 м від поверхні. Третє житло двокамерне (3,4х3,3 та 3х2 м). Під час обстеження цих жител виявлено велику кількість кераміки, а також жорновий камінь, кам'яні осілки, бронзова проволочена підвіска, залізна шпора. Археологічний матеріал дає змогу датувати дані пам'ятки XII-XIII ст. [15]

Василів. «Пойде король к Василеву, и перейде Дністръ, и поїде къ Пруту». Добре вивчений археологами Василів (нині село Чернівецької області), розташований на лівому березі Дністра, був, подібно до Бакоти, феодальним містом, але переважав її за розмірами і значенням. Розкопками відкриті замок, що стояв на горбі (збереглися залишки земляних укріплень), торг і гавань. Досліджено фундаменти древнього храму, що правив за усипальницю; у ньому виявлено 9 саркофагів [46, с.139]. Як і церква Пантелеймона в галичі монастирський храм тут – це чотиристовпний храм з перспективним романським порталом. Як він завершувався – чи фронтонами, подібно до церкви Пантелеймона, чи закомарами, подібно до придніпровських та волинських церков – невідомо. Проте техніка будівництва типова для галицької, завершення храму, певно, було пофронтонне [41].

Василів мав досить складну структуру, оскільки прикривав гавань не тільки на правому березі ріки, а й вхід у гирло р. Серету, по якому можна було дістатися до Тербовля – столиці князівства. Іншою складовою цього городища є сільська округа, яка годувала його. Зокрема, складовою частиною літописного міста є пригороди: городище-феодальний замок в ур. Хом, монастир в ур. Монастир, селища в ур. Жигулівка та ін. Сільська округа Василева та Кучелмина могла знаходитися в незаселеній частині посаду цих літописних городищ, оскільки культурний шар тут присутній не всюди [28, с.160-161, 164]. При розкопках Василева знайдено багато предметів XII-XIII ст., що свідчать про його різноманітні зв'язки з іншими давньоруськими містами: шиферні брічки з Овруча (і, можливо, з Києва), бронзові хрести-складні з Києва, кераміка з Галича

та ін. [47, с.109]. Загальна площа Василіва досягала 50 га, але посад не було укріплено [46, с.139].

Кучелмин. Літописний Кучелмин був значним прикордонним пунктом Галицької Русі. У ньому, за свідченням літописів, галицькі князі тримали «засаду», тут радо зустрічали берладського князя Івана Ростиславича у 1159 р. Сюди приходив із своїми воїнами Данило Романович, тут він зустрівся з князем Мстиславом Удалим, який «великую похвалу створи» Данилу і дав йому великі «дарьї» і «конь свои борзїи сивий» [100, с.195]. Давньоруське городище мало майданчик розмірами 65×50 м з напільного боку відгороджений дугоподібним ровом і валом. Експедицією Чернівецького краєзнавчого музею в насипу валу було виявлено залишки житлово-господарських зрубів шириною 3 м, що прилягали до головної оборонної. В одному з них знайдено розвал глинобитної печі, металевий пластинчастий браслет, уламок глиняного тигелька із залишками металу. За характером знахідок і типом оборонних конструкцій це городище можна віднести до залишків сторожової фортеці [28, с.165].

Таким чином, лівобережні городища являли собою невеликі укріплені поселення, що розташовувались переважно поблизу річок Смотрича, Калюсика, Дністра. Вони розташовувались переважно на мисах, використовуючи природний ландшафт як оборонний рубіж. Поки ще мала кількість давньоруських городищ на лівому березі Дністра може пояснюватись поступовою колонізацією даного регіону давньоруським населенням. Також спорудження таких сторожових городищ як Глибівське та Гаряченецьке наводить на думку про напади кочовиків, що підтверджується археологічними даними по правому березі Дністра (X ст.) та знищенням тих городищ в XI ст. І лише з XII ст. на лівобережжі Дністра спостерігається масове будівництво городищ, що також свідчить про різке зростання чисельності населення.

Іншу картину ми спостерігаємо на правому березі Дністра (сучасна Буковина). Як вже наведено вище, тут зафіксовано понад 120 пам'ятників VIII-X ст. Недивлячись на те, що більшість цих міст в X ст. припинила своє існування, життя в регіоні не припиняється. І починаючи з X ст. тут започатковується

Попрутська оборона лінія, котра була повністю сформована галицькими князями в середині XII ст. [15].

Розглянемо давньоруські основні городища IX-XI ст. правобережжя Дністра. Баламутівське (IX-X ст.), Добринівське (VIII-X ст.), Митківське (X ст.) городища Заставницького району, Ломачинське (IX ст.) городище Сокирянського району та Перебитківське городище (X ст.) Хотинського району Чернівецької області. З них Ломачинське, Митківське, Перебитківське, Рухотинське (X-XI ст.) [15].

Баламутівка. Городище давньоруського часу розташовано за 3 км від села Баламутівка Заставницького району Чернівецької області, Площа 45x40 м з напільного боку обмежена дугоподібним ровом, який своїми кінців не доходить до урвищ. На дні рову (його первісна глибина 2 м, ширина 8 м) лежав шар вугілля товщиною 8 см, в якому знайдено уламки ліпного та гончарного посуду X ст., кістки тварин та перепаленої глини. В центрі укріпленої площадки виявлено напівземлянку з піччю-кам'янкою. Культурний шар IX-X ст. на площі городища виявлено ще у двох розвідкових траншеях [15]. До городища примикає селище, на території якого простежено сліди розорених напівземлянкових жител. Знайдено велику кількість кераміки IX-X ст. За 1,5 км на північний захід від городища, на першій надлуговій терасі Дністра, розміщується друге синхронне сородищу селище.

Добринівці Заставницького району (басейн Дністра). На території села і околиць досліджувались гніздо слов'янських поселень VIII-X ст. та давньоруські поселення XII-XIV ст. [15].

Городище – общинний центр IX ст. розміщується за 1 км на північний схід від села, на високих схилах яру, в урочищі Толока. Встановлено, що площу городища (160x100 м) з усіх боків було обгороджено стіною з горизонтально покладених деревин. По периметру стіни стояли на певній відстані один від одного зруби-опори. До оборонної стіни з її внутрішнього боку примикали довгі наземні будинки (досліджено п'ять). Ремісничі майстерні досліджувалися в різних частинах укріпленої площадки. Всі вони датуються IX ст. За характером

обладнання майстерні є різнотипними. Одні з них мали кам'яні робочі майданчики і вогнища, інші – лише вогнища. Розкопані також майстерні з нішеподібними печами, влаштованими в материкових стінах [15].

Ломачинське давньоруське городище розміщується за 1,5 км на південний захід від села Ломачинці Сокирянського району Чернівецької області, на високому мису лівого берега р. Каютин, в урочищі Галиця. Городище є залишками общинного центру IX ст. та князівської фортеці X-XIII ст. Площа городища обмежена кільцевим валом з ровом. Встановлено, що вал насипано на місці спалених дерев'яних стін стовпової конструкції городища – общинного центру IX ст. В ньому виявлено житлово-господарські зруби X-XIII ст., що входили до конструкції оборонної лінії [15]. До городища примикає селище, на території якого виявлено напівземлянкою житла з печами-кам'янками, що датуються X-XI ст., та наземні житла з глинобитними печами, що датуються XII – першою половиною XIII ст. [15].

Митківське давньоруське поселення X-XIII ст. розміщується в східній частині села Митків Заставницького району (р.Дністер) Чернівецької області, по обох берегах р. Митків, та на першій надлуговій терасі Дністра, в урочищі Стінка. У 1954 р. в стінці берега Дністра розкопано напівземлянку, опущену в материк на 0,75 м. Стовпових ям не виявлено. На глиняній долівці знайдено обпалені камені та шматки глиняного череня, уламки ліпного та гончарного посуду X ст., три залізні ножі, залізний наконечник стріли, бронзову підвіску у формі лунниці, уламки залізних обручів від дерев'яних відер, просверлене ікло вовка, кістки тварин, риб і птахів. Розорені напівземлянки з печами-кам'янками виявлено по обох берегах р. Миткова. Тут знайдено уламки кераміки XII-XIII ст. [15].

Перебитківці Хотинського району (р.Дністер). Давньоруські поселення в селі та на його околицях відкрито в чотирьох пунктах. Городище – князівська фортеця X-XIV ст. знаходиться за 3 км від села, вниз по селу, в урочищі Городище. Розкопки на ньому проведено експедицією Чернівецького університету та обласного краєзнавчого музею у 1969-1970 рр. На території

городища розкопано залишки двох жител X-XI ст. В першому з них (розмірами 3x2,5 м) виявлено піч-кам'янку, уламки кераміки X ст., глиняне пряслице та срібне дротяне кільце. У відслоненнях берега, виявлено багато напівземлянок з печами-кам'янками X-XI ст. На виораному полі є зруйновані глинобитні печі XII-XIII ст. Подібні знахідки трапилися й на високому плато, поблизу городища [15].

Поселення XII-XIII ст. також зафіксовані в урочищах Лука (за 3 км на північний схід від села) та Обіч (за 3 км на південь від села).

Рухотин Хотинського району (басейн Дністра). Давньоруське городище X-XI ст. розміщується у південній частині села, яка має назву Корнешти, на мису, утвореному струмками Казьоний і Полянський, в урочищі Батарей. Його овальна площа діаметром 40 м з усіх боків обмежена масивним валом, який зберігся на висоту 3 м, та ровом глибиною понад 1 м. Під час розвідкових розкопок проведених експедицією Чернівецького університету у 1980 р., у внутрішній частині насипу валу виявлено рештки згорілих деревин, вугілля, перепалені камені та уламки гончарної слов'янської кераміки. Зовнішні схили валу обкладено каменем [15].

За 1 км на північ від городища Батарей, на високому мису, в урочищі Замчище відкрито ще одне городище. Його центральну площадку розмірами 230x170 м з усіх боків обмежує земляний вал, насипаний з піску та глини на висоту близько 1,5 м, а також рів [15]. На центральній площадці городища у її північно-східній частині, виступають темні плями давніх жител. Тут знайдено перепалені камені, уламки ліпного та гончарного слов'янського посуду. Городище Замчище розміщується в центрі слов'янських поселень IX-X ст. [15].

Онут. Іншим важливим городищем, котре теж відіграло значну роль в історії Середнього Подністров'я було літописне місто Онут. Давньоруське поселення (XII-XIII ст.) Онут знаходиться поблизу однойменного села Заставницького району Чернівецької області і розміщується в центрі села, на терасі Дністра, висотою 10 м, в урочищі Клиння на лівому березі р. Онут. У 1965 р. експедицією Чернівецького краєзнавчого музею в східній частині села

розкопано залишки наземного дерев'яного будинку. Від нього на глибині 0,2-0,4 м на площі розмірами 6х4 зберігся культурний шар, в якому знайдено шматки глиняної обмазки і череня від печі, вугілля, кістки тварин та уламки кераміки XII-XIII ст. На території житла розкопано підвал прямокутної форми, розмірами 2,1х1,4 м, опущений у материк на 1,2 м. Вхід до підвалу у вигляді приямка шириною 1 м виявлено з боку Дністра (з північного заходу). У заповненій котловану знайдено уламки корчаг та гончарних горщиків XII-XIII ст., кістки тварин, залізні ножі (2 шт.), точильний брусок, уламки жорнових каменів та срібне скроневе кільце. Також було простежено залишки дерев'яної церкви. Загальна площа городища близько 10 га [15].

Хотин. Давньоруське городище XII-XIII ст. Хотин розташовувалося на місці сучасного м. Хотин Чернівецької області. Під час археологічних досліджень в хотинській фортеці було простежено рештки кам'яної стіни XIII ст. Також було знайдено великий скарб монет датованих першою половиною XIII ст. [15].

Непоротове. Давньоруське городище XII-XIII ст. знаходиться біля однойменного села Сокирянського району Чернівецької області. Два давньоруських городища розміщуються на високих берегах, на відстані 1,5 км одне від одного. Перше з них знаходиться на північний схід від села в урочищі Галиця. Тут збереглися два дугоподібні вали. До городища примикає велике поселення – посад XII-XIII ст., на території якого знайдено залишки наземних дерев'яних будинків з глинобитними печами. Друге городище (XII-XIII ст.) розміщується на південь від села, на високому мису правого берега Дністра, в урочищі Щовб. Його площа з напільного боку обмежена дугоподібним валом [15].

Отже, нами розглянуті основні городища IX-XIII ст., що розташовувались по обох берегах Дністра. Історію їх будівництва та заселення можна умовно розділити на два етапи: перший – IX-XI ст. – в складі Київської Русі. Другий – XII-XIII ст. – в складі Галицько-Волинської держави. Всі проаналізовані городища можна поділити на типи за кількістю оборонних ліній (валів і

ровів), а також за площею. Більшість з цих городищ (Глибівське, Гарячанецьке городища на лівому березі та Баламутівське, Добринівецьке, Рухотинське городища на правому березі Дністра) припинили своє існування в XI ст., ймовірно, через напади кочівників. Існування таких городищ як Ломачинського, Митківського, Перебитківського свідчить про те, що населення не залишало цю територію через натиск кочівників, як стверджує радянський дослідник П.А. Раппопорт. Найбільшими городищами XII – XIII ст. можна назвати Велику Слобідку, Врублівці, Устя, Гринчук, Кадиївці, Княгинин, Княжпіль, Малинівці. Стара Ушиця, Пижівка, Подільське, Дерев'яне, Калюс, Куча, Хребтіїв.

3.3. Селища (відкриті поселення)

Під поняттям «поселення» дослідник С. Маярчак розуміє локалізовану територію, що містить культурні залишки більш-менш тривалого проживання на ній людей у певний історичний період [62, с.11]. На думку дослідника щоб пояснити характерні риси поселень, необхідно враховувати наступне.

1. Окремі поселення можуть бути датовані неточно. Слід визнати, що проблема датування середньовічної кераміки (масового археологічного матеріалу, котрий найчастіше служить в ролі «хронологічного реперу») у досліджуваному регіоні поки що залишається далекою від її повного розв'язання.

2. Частина поселень, певно, ще не відкрита дослідниками.

3. Деякі поселення датовані надто широко. Наприклад, датування поселення XII-XIII ст. ще не означає, що увесь цей час воно функціонувало. Відомо тільки, що дане поселення існувало у цих часових межах (можливо, лише 80 років XIII ст.). На сьогодні є лише окремі спроби уточнення хронологічних рамок функціонування деяких поселень, зокрема на основі писемних джерел.

4. Окремі сусідні селища Лівобережжя Подністров'я насправді могли бути частинами одного населеного пункту. І навпаки – окремі територіально близькі місцезнаходження давньоруського культурного шару, які вчені інтерпретують як

частини одного населеного пункту, насправді могли бути залишками різних (у просторі й часі) поселень.

5. Деякі селища-супутники городищ Лівобережжя Подністров'я розглядаються як посади біля укріплень (частини двочленних посилень), насправді могли існувати деякий час до спорудження укріплень біля них.

6. Окремі давньоруські поселення виникли на місці більш давніх городищ: Городиська, Карачківці, Мала Шурка, Пижівка, Подільське та ін. Доказів того, що давньоруське населення споруджувало на згаданих городищах свої укріплення, на сьогодні немає. Однак, дослідник С. Маярчак такі поселення відносить до категорії городищ, виходячи з апіорного міркування, що слов'яни так чи інакше використовували в оборонних цілях давні укріплення й хоч якось мали їх поновлювати [62, с.11].

Усі слов'янські пам'ятки останньої чверті I тис. на Правобережжі сучасної України належали до археологічної культури Луки-Райковецької. Хоча в цій культурі спостерігаються деякі відмінності на окремих територіях, вони не достатньо виразні, принаймні зараз, аби на їхній підставі впевнено виділяти території окремих літописних племен. Особливо нас цікавлять тиверці, уличі та східні хорвати, оскільки кордони між ними проходили, очевидно, десь у районі Середнього Подністров'я [68, с.61]. Такий висновок можна зробити, аналізуючи повідомлення писемних джерел, передусім «Повісті минулих літ». Також можна зробити висновок про певне (з огляду на значну відстань до Києва навряд чи воно було повним) підкорення зазначених племен київським князям протягом кінця IX-X ст., що прискорило процес феодалізації регіону. В анонімному джерелі IX ст., відомому як Баварський Географ, вказується на існування в уличів 318 «civitates» (укріплення невеликої округи), а у тиверців – 148. Така кількість укріплень IX ст. археологічно поки що не підтверджується. Є погляд про повне знищення на сьогодні залишків багатьох слов'янських укріплень і перебільшення кількості укріплень середньовічним літописцем.

Якщо на першому етапі заселення регіону в часи Київської Русі кількість поселення була незначною, то другий етап в динаміці заселення досліджуваного

регіону (XII-XIII ст.) припадає на час входження його до складу Теробовлянського, згодом Галицького й Галицько-Волинського князівств. Цей етап вирізняється збільшенням кількості населених пунктів. В XII-XIII ст. датують 90 селищ. Подібна динаміка зростання кількості поселень у давньоруську добу спостерігається у Пруто-Дністровському межиріччі [68, с.62].

В пік заселення Середнього Подністров'я, що припадає на другу половину XII – початок XIII ст. за даними археологічних розвідок на лівобережжі Середнього Подністров'я зафіксовано і розвідано 34 городища, 75 відкритих селищ. В ареалі Верхнього Пруту і Середнього Дністра досліджено 138 відкритих поселень [25, с.78]. Якщо врахувати, що не всі неукріплені поселення виявлені (вони можуть знаходитись частково під лісовими масивами, розвідки в яких ускладнені), то ще 20-25 селищ можна мати на увазі. Яка ж кількість населення могла проживати в той час у даному регіоні?

С. Маярчаком зібрано інформацію про площу 57 відкритих поселень регіону, що функціонували в IX-XIII ст. У тому числі про 39 поселень XII-XIII ст. – 43,3% із загальної їхньої кількості. З'ясувалося, що середня площа відкритих поселень XII-XIII ст. досліджуваної території становить 1,78 га, загалом їхня площа коливається від 0,1 до 10,5 га [68, с.65].

За площею відкриті поселення XII-XIII ст. можна поділити на такі групи:

- 0,1-1 га – Антонівка, Балин, Велика Побійна, Велика Яромирка 1, Видава, Врублівці 2, Голенищеве 2, Городок, Демшин, Довжок, Лисець 1, Малий Берег, Мушкутинці 1, Нова Гута, Панівці, Цвіклівці 1, Чаньків 1, Шутнівці (18 поселень, або 46,2%).
- 1-2 га – Бережанка, Брага, Велика Слобідка, Велика Яромирка 4, Волочиськ 2, Каветчина 3, Межигір, Станіславівка, Стара Ушиця 3, Юрківці (10 поселень, або 25,6%).
- 2-3 га – Бабшин 1, Велика Яромирка 3, Конилівка, Малинівка, Студениця, Теремці 1, Теремці 2 (7 поселень, або 17,9%).
- 4-10,5 га – Гораївка, Демківці, Каветчина 1, Рахнівка (4 поселення, або 10,3%).

Отже, 72% відомих відкритих поселень XII-XIII ст. досліджуваного регіону має площу до 2 га. Стосовно IX-XI ст. інформації для статистичних підрахунків наразі замало. Площа поселень регіону визначалася дослідниками за поширенням культурного шару на поверхні ґрунту, оскільки жодне з них поки що не розкопане повністю [68, с.66].

На теренах Сіreto-Дністровського межиріччя неукріплені поселення X – XIV ст. виявлені майже у 500 пунктах. Вони за топографічними умовами розміщення поділяються на п'ять типів: 1) надрічковий, 2) мисовий, 3) поселення, розташовані біля витоків ріки, струмка; 4) поселення, розташовані на схилах ниркоподібних впадин; 5) поселення, які розміщувалися на плато далеко від води. З усіх топографічних типів заселення найпоширенішим тут був надрічковий, що становить 84,6% від усіх поселень, далі йде мисовий ~ 11%, тип III становить 2,7%, тип IV – 0,9%, тип V - 0,8% [29, с.8].

За всі хронологічні періоди селища розмірами від 0,1 до 2 га становили більше половини всіх поселень – 60%. Від 2 до 5 га мали, відповідно, 23, 42 і 13 поселень у різні хронологічні періоди. 13, 11, 2 поселення мали площу від 5 до 10 га; 6, 2, 3 поселення – більше 10 га. Причому, великі поселення мало характерні для періоду XII - XIV ст. [29, с.8-9].

Археологічні матеріали дозволяють висвітлити планування поселень. Серед них найбільше мають прибережно-рядову або дворядну систему забудови, яка впродовж усіх хронологічних періодів була визначальною і становила 50%. Поселення з невизначеною системою забудови або, ймовірно, з трирядною в усі хронологічні періоди становили 48%. До купчастої системи забудови, ймовірно, можна віднести лише 2% поселень. Важливою проблемою є визначення кількості селянських господарств на одному поселенні. У всі хронологічні періоди селища, на яких налічувалося від 3 до 8 дворів, становили більшість - 21,3%. 19,3% поселень мали від 9 до 14 дворів і лише 15,6% налічували від 15 до 20 дворів. Маподвірні поселення в 1-2 двори становили лише 3,6%. Тож у давньоруський період переважали малодвірні поселення, які були найбільш

раціональними в умовах орного землеробства, коли староорні землі були біля сіл і угноєння полів не становило труднощів [29, с.9].

Отже, давньоруське поселення – це локалізована територія, що містить культурні залишки більш-менш тривалого проживання на ній людей у певний історичний період. Більшість поселень на території Середнього Подністров'я - Пониззя було споруджено та заселено в часи Галицького та Галицько-Волинського князівства. Кількість поселень в цього періоду варіюється від 57 в Пониззі до 500 в Сірето-Дністровському межиріччі. Їх за площею можна поділити на групи від 0,1 га до 10,5 га, а за розташуванням вони поділяються на надрічкові, мисові, розташованих біля витоків річок та струмків, на схилах ниркоподібних впадин, далеко від води.

Висновки до Розділу 3.

Отже, охарактеризувавши основні пам'ятки та поселенську структуру Бакотського археологічного регіону, якими на нашу думку являється Бакота – столиця давньоруського Пониззя, десятки городищ та селища (відкриті поселення) варто сказати, що ця територія достатньо ґрунтовно досліджена. Розвідки почали проводити з кінця ХІХ ст. – основний пік припав на 60-70-ті роки, час будівництва ГЕС, і зараз роботи продовжуються, хоча й в незначному об'ємі. Основними пам'ятками є безумовно власне Бакота з дитинцем, монастирем, церквою, посадом, поселеннями-супутниками, внутрішньою забудовою поселень та дитинця. Не менше важливе значення мають городища серед яких варто виділити: Онут, Василієв, Стара Ушиця, Пижівка, Калюсик, Устя, Кучелмин та інші. Певне значення мають і результати дослідження поселень: Гораївка, Демківці, Довжок, Врублівці та інші. Протягом десятиліть археологічних робіт тут було знайдено решки жител, елементи зброї, ремісництва, землеробства, рибальства, побуту, могильники, кістки тварин. Це дозволяє нам говорити про важливе значення цього регіону в історії України.

РОЗДІЛ 4.

БАКОТСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ РЕГІОН ТА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА

4.1. Проблема збереження

Український народ протягом своєї багатовікової історії створив чимало неповторних культурних цінностей. Відшукати, зберегти і, по можливості, відродити ці історико-культурні надбання, ознайомити з ними громадськість – таке важливе завдання науковців. Одним з визначних історико-археологічних комплексів Середнього Подністров'я є залишки давньоруського міста Бакота, яке ототожнюється за територією з колишнім селом Бакота Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, затопленим водами Дністра після спорудження Дністровської ГЕС [25, с.3]. Зважаючи на актуальне значення археологічних джерел для вивчення стародавньої, середньовічної та нової історії, охорона цієї групи пам'яток є доволі актуальною.

Охорона археологічної спадщини, зокрема в нашому випадку Бакотського археологічного регіону, є стратегічним завданням держави, яке завжди потребує її посиленої уваги, вона має бути важливою складовою політики держави в галузі культури [39, с.86]. Далеко не всі розуміють, що археологічні пам'ятки – це передусім джерело інформації про минуле, яке неможливо відновити. На думку дослідника Г. Івакіна сьогодні в цій сфері діють три головних негативних фактори.

1. Гостра нестача професійних археологів та матеріальної бази.
2. Діяльність будівельного лобі та нових землевласників. У 2012 р. прийнято Закон «Про регулювання містобудівної діяльності», яким внесено зміни до Земельного кодексу України, Законів «Про охорону культурної спадщини» та «Про охорону археологічної спадщини» і фактично зруйновано механізм контролю за будівельними та земляними роботами, що тепер потребує якнайшвидшого відновлення.
3. Організований наступ певних структур за право вільного обігу археологічних знахідок (недобросовісні колекціонери, «шукачі» з

металодетекторами). Бездумна легалізація застосування цих приладів і дозвіл легального обігу знахідок, які не мають легального походження, остаточно знищить нашу культурну спадщину [39, с.86-87].

За минулий рік 70% археологічних експедицій зафіксували сліди грабіжників на своїх пам'ятках. Дослідження великих площ (для проектування вітроелектростанцій) на Донецькому кряжі показали, що за останні 10 років знищено близько 14% курганів. А за попередні 150 років (з війнами, індустріалізацією та колективізацією) там було зруйновано 30% курганів, зафіксованих у середині XIX ст. Темпи нищення пам'яток невпинно зростають [39, с.87].

Також на думку М. Ягодинської територія поселень XII-XIII ст. переважно розорюється і тому потребує захисту держави [106, с.170]. А тому історико-культурна спадщина України сьогодні перебуває в незадовільному стані. Причини цього сучасні дослідники вбачають у відсутності належного державного фінансування в передбачених бюджетом обсягах, низькою фінансовою спроможністю користувачів пам'яток, відсутністю відповідних правових умов для залучення приватних інвестицій до справи охорони пам'яток, недостатньою суспільною визначеністю пріоритетності справи збереження пам'яток. Дещо пом'якшити дію цих причин допоможе залучення історико-культурної спадщини до функціонування в туристичній галузі [44, с.373].

Найбільший вплив на пам'ятки в районі Бакотської затоки спричинила господарська діяльність масштабного (створення Новодністровської ГАЕС) та повсякденного, рутинного характеру (господарська діяльність, дачне будівництво, протиерозійне заліснення лучно-степових і кам'янистих схилів тощо). При цьому чинники, пов'язані з соціально-демографічними процесами, включаючи освіту, виховання та природоохоронну діяльність, мали також суттєвий, головним чином деструктивний вплив на стан ВБУ. У результаті виконаного аналізу можна сказати, що основними факторами антропогенного впливу на стан і розвиток природних процесів Бакотської затоки є:

- сільськогосподарська діяльність (випасання худоби, штучні пожежі, вплив органічних відходів);
- неадекватне природокористування (браконьєрство, збирання лікарських та квіткових рослин, кар'єрне добування будівельних матеріалів, заліснення схилів);
- урбанізація (розростання місць поселень і розвиток інфраструктури, засмічення побутовими відходами);
- природні процеси і явища (вітрова та водна ерозія, поширення неаборигенних видів);
- рекреаційна діяльність (засмічення і забруднення, порушення території та флори в місцях відпочинку) [7] .

Однією з найпоширеніших форм відпочинку людини є туризм, в якому на сучасному етапі став переважати екологічний підхід, тобто така форма організації відпочинку, при якій наноситься мінімальна шкода оточуючому середовищу, зокрема й історичному, археологічному. Раніше це поняття застосовували лише по відношенню до природи, а з 90-х рр. минулого століття почали застосовувати і до культурного середовища. Власне з цього часу і почалось активне вивчення взаємовпливів туризму на стан охорони та збереження історико-культурної спадщини. Своєрідним резюме проведеної роботи може бути вислів С.Скельчика: «пам'ятки, розташовані у віддалених від туристських маршрутів місцях, практично приречені на повільне вимирання», незважаючи на найдосконаліші засоби консервації та охорони [44, с.373].

Оскільки використання пам'яток історії та культури в туризмі сприяє їх охороні та збереженню, то виникають спроби залучення пам'яток археології до сфери туристичної діяльності шляхом складання туристичних маршрутів із залученням найбільш значимих та цікавих об'єктів [44, с.377]. На основі археологічних матеріалів Хмельницької області було розроблено кілька туристичних маршрутів: лівобережжям Дністра на території Кам'янець-Подільського району, «Давньоруські твердині Дунаєвеччини» з метою

ілюстрації системи західного кордону Галичини (східної ділянки), «Літописні міста Болоховської землі», «Язичницькі святині Поділля» [44, с.396-397].

Зокрема, на березі Бакотської затоки є Бакотський скельний монастир, який збудовано монахами у IX столітті у вапняковій скелі шляхом видовбування галерей. У верхів'ї затоки є два обладнані місця для наметових літніх таборів, зокрема для розташування Літнього табору для молоді [7].

Також для повноцінного використання цього об'єкту та інших як археологічних музеїв необхідно провести попередню роботу з метою їх пристосування до нових функціональних особливостей. Це питання повинна розв'язати музеєфікація археологічних об'єктів на території поселення, відкритих в ході археологічних розкопок. З метою успішної музеєфікації археологічної пам'ятки ще до початку розкопок дослідник має приблизно визначити, які об'єкти можуть бути відкриті в їх ході і які з них будуть підлягати збереженню. Провівши таку роботу створюються сприятливі умови для складання ймовірного плану археологічного музею, що значно полегшує подальше дослідження та музеєфікацію пам'ятки [44, с.378-379].

Досвід функціонування археологічних пам'яток в якості екскурсійних туристичних об'єктів показує, що музеєфікації повинна підлягати значна площа поселення, обов'язково враховуючи історичний рельєф та приблизну хронологічну одночасність поселення. У випадку тривалого існування поселення можна сполучати його найбільш цікаві об'єкти, однак при цьому варто врахувати ускладнення можливості саморозкриття такої пам'ятки. Що стосується самих об'єктів, відкритих на території поселення, вони повинні формувати своєрідний архітектурний ансамбль, що дозволить простежити стародавнє його планування. Внаслідок цього археологічна пам'ятка отримає властивість саморозкриття [44, с.396].

Задля подальшого використання в туризмі історико-культурних ресурсів, зокрема, археологічних пам'яток, дослідники-географи пропонують різні методики їх оцінки. Так, ряд науковців пропонує бальну систему оцінки історико-культурних ресурсів території. Сутність цього підходу полягає в тому,

що оціночні шкали побудовані на подальшій структуризації видових компонентів у відповідності з історико-культурною важливістю явищ, що їх характеризують, і часу, необхідного для огляду таких об'єктів. Необхідний час огляду визначають спеціалісти-експерти. На думку розробників, чим більше часу необхідно для пізнання об'єкту, тим вища пізнавальна цінність, а це значить, що вищий оціночний бал йому присвоюється. Далі за спеціальними формулами вираховується коефіцієнт пізнавальної цінності, який може бути визначений як для окремої території чи населеного пункту, так і окремо для кожного блоку історико-культурних туристських ресурсів [42, с.97].

Також виходом із ситуації із збереженням пам'яток Бакотського археологічного регіону є будівництво в Україні національної мережі археологічних парків. Методичні аспекти їх створення розробляються вже досить тривалий час Д. Кепіним. «Археопарками» також є «уявні музеї» («археодрами» - «експериментальні поселення»), створені у природному парку чи на спеціально відведеній території, для яких не потрібна розробка концепцій зон охорони археологічних пам'яток [42, с.99].

Також ще одним рішенням, яке допоможе зберегти пам'ятки Бакотського археологічного регіону територія Угіддя в межах Указу Президента України від 27.06 1996 р., № 174/ 96 увійшла до складу рекреаційної зони Національного природного парку «Подільські Товтри». Менеджмент біорізноманіття здійснюється у відповідності до Закону «Про природно-заповідний фонд України» (1992 р.). Положення про Національний природний парк «Подільські Товтри» (1996 р.) [9]. Дністровське регіональне басейнове управління (с.Новодністровськ Чернівецької області) здійснює моніторинг водних ресурсів. Для використання цієї території і збереження природних, а також і археологічних пам'яток розроблено зонування ВБУ (Водно-Болотного Угіддя). Навколо об'єкта дослідження були виокремлені наступні зони, передбачені законодавством: водоохоронна зона, прибережна захисна смуга, буферна зона екомережі та функціональні зони парку. Режим використання цих зон став основним фактором при розробленні плану зонування території ВБУ з

розумінням того, що врахування вимог щодо встановлення та використання зон, регламентованих законодавством, є базовим та обов'язковим [7].

Отже, вважаємо, що дотримання цих рекомендацій дозволить перетворити стародавні поселення давньоруського Пониззя на цікаві об'єкти культурного туризму, які здатні поглибити у людини розуміння історичного процесу і стати їй на деякий час його уявним учасником. Саме така організація музеєфікації археологічних пам'яток дозволить з успіхом реалізувати ті функції, які покладені на пам'ятки історії та культури як на туристичні об'єкти. Це ж дозволить подолати ті проблеми, які зараз заважають успішному збереженню пам'яток археології як складової історико-культурної спадщини України.

4.2. Перспективи археологічних досліджень

Вітчизняна історична наука приділяє значну увагу проблемі формування і розвитку державної території Давньої Русі, що відкриває нові перспективи у вирішенні таких важливих питань, як час освоєння теренів, міграційні процеси, демографічні зміни населення. Тому до важливих завдань сучасної археології належить обґрунтована соціально-історична інтерпретація досліджуваних пам'яток. Від його успішного вирішення багато в чому залежить об'єктивність реконструкції закономірностей історичного розвитку далекого минулого. Необхідною передумовою всебічного вивчення історії Давньоруської держави є поглиблене дослідження регіонів та князівств періоду феодальної роздробленості, що був закономірним етапом розвитку країни, і у яких чітко простежується руська історико-культурна спадщина. Одним із таких регіонів є територія Бакотського археологічного регіону яка у XII-XIII ст. була південно-західною прикордонною зоною Давньої Русі, а згодом Галицько-Волинського князівства, яке стало безпосереднім спадкоємцем Давньоруської держави, продовжувачем її культурних та економічних традицій [30, с.238].

На досліджуваній території археологічні пам'ятки X-XIV ст. вивчаються уже більше століття. За цей час матеріали розкопок дозволили значно розширити джерелознавчу базу наукової інтерпретації локальних особливостей і

спільних явищ в історії місцевого населення. Під час розкопок відкрито руїни давньоруських міст, досліджено залишки монументальних архітектурних споруд, дерев'яні оборонні споруди, рештки феодальних замків. Ці матеріали не тільки підтвердили приналежність означеної території до Давньоруської держави, але й засвідчили високий рівень соціально-економічного розвитку населення [30, с.239]. Слід зазначити, що при всіх досягнутих результатах у вивченні матеріальної й духовної культури населення зазначеної території існує ряд невирішених проблем.

- Археологічний характер селищ можна визначити тільки після розкопок всієї площі, коли виявляться типологічні відмінності її від інших категорій поселень. Тому проблема відкритих поселень може бути вирішена остаточно тільки в результаті розкопок суцільними площами пам'яток даного типу і навколишніх територій.

- На жаль, у наш час відкриті поселення за ступенем вивченості значно поступаються порівняно з іншими категоріями археологічних пам'яток. Це пов'язано з рядом об'єктивних причин. По-перше, вони не мають на поверхні ґрунту зовнішніх ознак, тому їх важко виявити під час розвідок. По-друге, дослідники не завжди однаково оцінюють соціальний зміст термінів, якими у писемних джерелах XI-XIV ст. позначаються ці поселенські структури (весь, село, погост, слобода. Інколи зустрічаються назви сільце, селище, починок). По-третє, тривалий час дослідники не приділяли належної уваги відкритим поселенням [30, с.240].

- Стосовно теренів Бакотського археологічного регіону в археологічній літературі відсутнє сучасне спеціальне дослідження відкритих поселень X-XIV ст. Поза увагою названого та інших науковців залишилася низка важливих аспектів, пов'язаних з особливостями функціонування укріплених і відкритих поселень регіону: середня їхня площа, комплексна характеристика оборонних конструкцій, природне тло, динаміка заселення. Попри наявність глибоких досліджень, що стосуються окремих пам'яток (Гринчук, Стара Ушиця, Бакота), в історіографії майже не аналізували археологічного матеріалу з пам'яток,

досліджених розвідково; з об'єктивних чи суб'єктивних причин недостатньо використовували джерельну базу, накопичену у дорадянський час [66, с.282-283].

- Попри всі наявні досягнення дослідників у вивченні давньоруського села, на сьогоднішній день відсутня їхня чітка соціальна типологія, яка базується на сукупності археологічних ознак. Причиною цього є нерозробленість методологічних прийомів її складання, загальноприйнятих і найсуттєвіших критеріїв для соціальної диференціації поселень. Тому часто одне і те ж селище археологи відносять до різних типів

- На сьогодні залишається невирішеною проблема хронології пам'яток на вказаній території, не виділені характерні типи кераміки для окремого часового відрізка. Досліджені закриті керамічні комплекси дозволяють виділити певні типи посуду і на цій основі датувати археологічні пам'ятки. Кераміка є найважливішою категорією археологічних джерел, які дозволяють без особливих погрішностей порівняти між собою як різні терени, так і різні епохи [30, с.241].

- Проведені дослідження все ж залишили і невирішені або ж недостатньо вирішені проблеми. Наприклад, датування літописної фортеці Ушиця, обставини її виникнення й загибелі – проблеми, перспективні для глибшого вивчення й аналізу. Після розвідкового обстеження у 1963 р. городища літописного Каліуса й короткого його опису П. Раппопортом у науку практично не було додано нової археологічної інформації про це поселення. Літописна Бакота була об'єктом тривалих археологічних досліджень плеяди відомих науковців (І. Винокур, П. Горішній, М. Кучера та ін.), унаслідок чого отримано багато цінного матеріалу про місто й значно його проаналізовано. Проте питання місця Бакоти в історії Подністров'я й уточнення сторінок її середньовічного минулого, як і раніше, є на порядку денному. Вбачаємо також необхідність у перевірці окремих результатів дослідження столиці Пониззя, детальнішому з'ясуванні історії її вивчення і меж літописної області, центром якої вона була. Тож назріла потреба перевірити й зазначений висновок, проаналізувавши роль Бакоти на Пониззі на

підставі писемних джерел (зокрема тих, що раніше використовували лише для з'ясування минулого власне Поділля) [66, с.281].

- Потребує подальшого дослідження питання згадки в літописі сучасного міста Кам'янець-Подільський [66, с.282].

- Важливою, на думку І. Возного є розробка проблеми історичної демографії. Значні якісні зміни у всіх галузях життя давньоруського суспільства – соціально-економічній, політичній, етнічній, культурній – неможливо зрозуміти без вивчення демографічних процесів, динаміки чисельності населення і його природного руху в часових і територіальних рамках Давньоруської держави [30, с.241].

- На думку дослідника С. Маярчака підрахунки О. Баженова кількості населення лівобережжя Середнього Дністра давньоруської доби породжують низку заперечень, передусім джерелознавчого характеру [14, с.10]. С. Маярчаку невідоме джерело інформації про посад літописного Каліуса площею у 2,5 га, неясно на чому ґрунтується датування укріплень у Кучі, Лоївцях, Бразі давньоруським часом [66, с.282]. А тому питання демографії потребує подальшого дослідження.

- В той же час загальні тенденції поселенського процесу у Верхньому та Середньому Подністров'ї, у тому числі давньоруської доби, були висвітлені у праці географів Л. Воропай і М. Куниці. Вони зазначають, що у VIII-IX ст. описувана територія була заселена слабо і нерівномірно (ізольовані гнізда поселень, між якими були незаселені простори). На початок XI - середину XIII ст. поселенський процес прискорився, населені пункти групувалися уздовж суходільних і водних шляхів. Монгольська навала зумовила появу населених пунктів у раніше не освоєних лісистих районах. На Поділлі переважало розташування поселень у долинах рік, передусім на низьких терасах. Це перевірити, конкретизувати, з'ясувати особливості процесу розселення в давньоруську добу в окремих регіонах (зокрема, на лівобережжі Середнього Дністра). Для цього необхідно створити реєстр і археологічні карти

давньоруських пам'яток з урахуванням результатів новітніх досліджень [66, с.283].

- Також не визначені торгівельні зв'язки цих земель з іншими територіям Давньоруської держави та сусідніми країнами. Про такі зв'язки дозволяє судити наявність нетипового для старожитностей регіону посуду. Залишаються невиясненими питання розвитку внутрішнього ринку, міжрегіональної торгівлі, які товари проходили транзитом або якими товарами торгували місцеві купці, чи були торгові квартали у містах регіону. На сьогоднішній день є відкритим питання і про напрямки мережі торговельних сухопутних та річкових шляхів краю, хто був основним торговим партнером.

- У сучасній археологічній, етнографічній та історичній науках надзвичайно цікавою і, в той же час, мало розробленою залишається проблема еволюції житлобудування. Житла XII – першої половини XIII ст. вивчені значно менше, ніж ранньослов'янські та пізньосередньовічні. Перспективним видається вивчення питання житлового будівництва, конструкцій ремісничих майстерень різних хронологічних відрізків [30, с.242-243].

- Важливе значення має й вирішення питання еволюції військової справи населення досліджуваних теренів. Воно дає змогу говорити про витоки військового мистецтва місцевого населення, про єдність формування військової справи на всій території Давньоруської держави і в той же час виявити локальні особливості, деталізувати різні запозичення і взаємовпливи [30, с.243].

Отже, дослідження Бакотського археологічного регіону та його історико-культурна спадщина ставлять перед істориками та свідомою громадськістю питання про дальші перспективи археологічного розвідок. Для цього необхідно вирішити ряд проблем, зокрема, розкопувати

Висновки до Розділу 4.

Отже, пам'ятка національного значення №220005-Н «Бакотський скельний монастир», яка розташована тепер у межах Національного природного парку «Подільські Товтри», попри уже значний час, що збіг з моменту її відкриття,

продовжує залишатися недостатньо вивченою. Вона заслуговує ретельного системного вивчення: із залученням фахівців різних галузей наук і напрямків, їхній тісній співпраці, використанням різноманітних методів і методик. Останнім часом дослідженням копій фресок монастиря зацікавилися мистецтвознавці. Актуальними залишаються також питання збереження, професійної реставрації і консервації залишків цього неординарного комплексу.

ВИСНОВКИ

У результаті систематизації та аналізу археологічного матеріалу, здобутого дослідниками на території давньоруського Пониззя починаючи з останньої чверті XIX ст. і закінчуючи початком XXI ст., можна зробити наступні висновки, щодо питання «Бакотський археологічний регіон в XII-XIII ст. стан дослідження, основні пам'ятки та історико-культурна спадщина».

Визначено, що в історії вивчення Бакотського археологічного регіону можна виділити три етапи: 1) 80-ті роки XIX – 20-ті роки XX ст.; 2) 1960-ті – 1991 рр.; 3) 1991–2021 рр. Перший етап стосується часу становлення археології на теренах Російської імперії, коли в історичних дослідженнях значну роль відігравали представники церкви, роботу яких скеровувала Імператорська археологічна комісія. Другий етап характеризують значні роботи, пов'язані з будівництвом Дністровського водосховища. Він був найпродуктивнішим у плані проведення археологічних досліджень. Третій етап – це переважно археологічні розвідки, тоді як стаціонарних досліджень порівняно мало. Історіографія роботи сформувалася переважно під час другого та третього етапів і вона вказує на значний інтерес істориків до вказаного питання. Зокрема, були опубліковані праці, що узагальнювали й систематизували інформацію про регіон: Н. Петрова, В. Гульдмана й Ю. Сіцінського (1901), кам'янець-подільських дослідників на чолі з І. Винокуром (1984), а далі з'явилися сучасні нам праці О. Баженова, І. Старенького, хмельничан С. Шпаковського та С. Маярчака. Важливими для нас були й дослідження М. Ягодинської, М. Кучери, О. Приходнюка, Н. Котляра, І. Возного та інших науковців.

Характеризуючи історіографію проблеми варто сказати, що в XIX – 60-х роках XX ст. учені переважно осмислювали літописні повідомлення про події, що стосувалися досліджуваного регіону, принагідно використовуючи дані топоніміки та етнографії. Археологічний матеріал, хоч його і почали накопичувати ще наприкінці XIX ст., тривалий час відігравав другорядну роль в історичних реконструкціях. Тому, попри цінний науковий доробок, створений кількома поколіннями дослідників минулого регіону (Н. Молчановський, Ю.

Сіцінський, І. Винокур, П. Горішній, С. Пачкова, М. Кучера та ін.), деякі аспекти його історико-культурного розвитку в IX-XIII ст. й досі невирішені. Зокрема, досі немає (на підставі узагальнення відомих сьогодні джерел, у тому числі уже «призабутих» дореволюційних та їхнього аналізу) комплексної характеристики давньоруських поселень зазначеного регіону, недостатньо простежено умови та динаміку його заселення протягом другої половини I-початку II тисячоліття, немає комплексної характеристики різних сфер господарської діяльності давньоруського населення регіону, а також розвитку поховального обряду. Названі проблеми залишаються «білими плямами» в історіографії давньоруського Пониззя, що зумовлює потребу у комплексній, регіональній за характером роботі, спрямованій на їхнє вирішення.

Доведено, що джерельна база роботи достатня для висвітлення даного питання. Вона включає літописний наратив (тобто літописи), збірники документів та актові джерела. Джерела майже повністю відображають досліджуваний період як територіально, так і хронологічно. Зокрема, літописи дають можливість побачити історію Пониззя, оцінити військово-політичні події, які відбувались на його теренах, отримати назви та місця розташування міст та городищ, як Ушиця, Калюс, Василів, Онут, Плав та інші. Збірник документів дозволяє побачити окремі факти з історії Пониззя, а актові джерела зрозуміти сучасний стан збереження археологічних пам'яток Бакотського археологічного регіону.

З'ясовано, що Пониззя – південно-східна окраїна Галицько-Волинської держави, почало формуватися ще за часів виникнення Київської Русі в IX – XI ст. і встановилося як особливий, засвідчений у літописанні регіон, у середині XII – середині XIII ст. Його серцевиною виступив басейн Середнього Подністров'я, який обіймає нині суміжні частини Хмельницької, Чернівецької і Тернопільської областей України загальною площею близько 15 тисяч кв. км. Дністер поділив регіон на лівобережну частину з столицею Бакота (12, 2 тис. кв. км) і правобережну – з головним містом Василів (2,8 тис. кв. км), які об'єднували в собі загальні суспільні риси, притаманні для всієї України-Руси й водночас

склали специфічний край Пониззя зі своїми усталеними традиціями життя, які несли на собі відчутні соціально-економічні, політичні, культурні й духовні впливи Галицької землі. Доведено, що етимологія та семантика назв «Пониззя» і «Поділля» все ще дискутується вченими. Адже на думку одних дослідників йдеться про низ, дол відносно Карпатських гір, тоді як інші тлумачать ці назви як «країна, що розташована у долинах». Як і І. Винокур, ми не бачимо істотної різниці у таких поясненнях: обидві версії підкреслюють специфіку ландшафту краю.

Визначено, що на досліджуваних теренах на високому рівні розвитку знаходилося сільське господарство. Ремісниче виробництво поставало як складний багатогранний процес, який включав у себе як технологічні, так і соціальні ознаки. Арсенал бойових засобів, виявлений на теренах краю, представлений майже всіма відомими на той час предметами озброєння. Аналізуючи внутрішню та міжнародну торгівлю, варто відзначити, що тут існував внутрішній ринок, який базувався на обміні продуктів сільського господарства та виробів ремісників.

Проаналізовано, що в XII–XIII ст. Пониззя в економічному і політичному відношенні складало відособлену, автономну область і знаходилося в центрі політичних інтересів та протистояння Київського, Галицького, згодом Галицько-Волинського, Чернігівського та інших князівств давньої Русі, що призводило до міжусобних війн за владу над цією територією. Основу внутрішньополітичного життя на Пониззі у XII–XIII ст. складала постійна боротьба за владу і перерозподіл власності між опозиційним боярством та князями Галича і їхніми посадниками у Бакоті, а також захист автономних прав адміністративної області. Політичні табори бояр часто спиралися на підтримку сусідніх князівств й особливо активно іноземних держав Угорщини і Польщі, що створювало реальну загрозу існуванню Галицько-Волинського князівства. Тільки рішучими діями князя Данила Романовича вдалося в основному зламати опір бояр у Галичі, на Пониззі й Болохівщині і створити Галицько-Волинську державу,

визнану Західною Європою і Ватиканом, яка стала оплотом української народності.

Встановлено, що на початку XIII ст. в Середньому Подністров'ї формувалися історична область Пониззя та удільне князівство зі столицею у місті Бакота. Місто згадується у Галицько-Волинському літописі при описі подій 1241, 1242 й 1252 років. Згадана у давньоруському літописанні Бакота уже давно локалізована в районі однойменного села на Дністрі. Тепер це село, що розташовувалося у Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області, затоплене Дністровським водосховищем. Походження назви поселення неясне. Піднесенню Бакоти сприяла сукупність кількох чинників, серед яких особливо важливий географічний. Занепад Бакоти пов'язаний з цілеспрямованою політикою іноземних феодалів на зниження її ролі в регіоні, як небезпечного для них політичного центру з давніми самостійницькими традиціями. Питання точної локалізації укріплення Бакоти залишається поки що відкритим.

Доведено, що у результаті досліджень городищ та поселень навколо Бакоти поступово вимальовується складна і динамічна картина еволюції території Пониззя, яка послідовно відображає три основні етапи їхнього розвитку. Перший період в історії сільських поселень досліджуваних теренів датується X ст. Більшість з них концентрується в місцевостях з розвиненою гідросіткою. Другий період датується XI – першою половиною XIII ст. У цей час загальна кількість поселень збільшується, що пов'язано з освоєнням нових земель. Третій період історії сільських поселень охоплює період другої половини XIII – кінця XIV ст. На досліджуваних теренах протягом X – XIV ст. відомо близько 40 городищ 129 селищ IX-XIII ст. Протягом XII-XIII ст. кількість населених пунктів, передусім неукріплених, різко збільшилася.

Визначено, що середня площа відкритих поселень XII-XIII ст. регіону становить 1,78 га, загалом вона коливається від 0,1 до 10,5 га. 72% відкритих поселень XII-XIII ст. має площу до 2 га. Слов'яно-руські укріплення мають площу майданчиків до 1,5 га, а 2/3 укріплень – до 1 га. На досліджуваній території у XII-XIII ст. могло проживати приблизно 22,7 тис. осіб, густота

населення складала 3,24 особи / км². Для більшості городищ регіону IX-XIII ст. характерне розташування на мисах, повна залежність планування від рельєфу місцевості, а 62% укріплень має лише одну суцільну оборонну лінію з напільного боку.

З'ясовано, що питання збереження Бакотського археологічного регіону та його історико-культурної спадщини набуває особливої актуальності в наш час. Дослідники зазначають, що це необхідно робити за допомогою покращення ситуації в підготовці вчених-археологів, створенням та дотриманням законодавства «Про охорону культурної спадщини», «Про охорону археологічної спадщини, боротьбою з «чорними археологами», будівельними компаніями, розорюванням ґрунтів, руйнацією видимих пам'яток культури й історії, відсутністю умов, які б гарантували надійну збереженість пам'яток у разі їх залучення до туристичних маршрутів; низьким рівнем консервації та музеєфікації об'єктів, неекспозиційністю їх вигляду; відсутністю під'їзних шляхів, оглядових майданчиків, відповідної інфраструктури та інших необхідних умов для розвитку цивілізованого туризму.

Інструментами, які допоможуть зберегти та примножити пам'ятки Бакотського археологічного регіону є перш за все туризм. Функції пам'яток історії та культури, які використовуються в туризмі, зводяться до наступних: виховання патріотичних почуттів, пом'якшення сезонної нерівномірності завантаження туристичних підприємств, підвищення рентабельності туристичних послуг шляхом організації екскурсійних заходів, створення умов для ефективного й змістовного цілорічного відпочинку населення; формування своєрідного художньо-виразного середовища відпочинку, розкриття історичної індивідуальності кожного населеного пункту.

Визначено, що археологічні дослідження у мікрорегіоні затопленої Бакоти, навіть після утворення Дністровського водосховища, до певної міри є можливими. Незважаючи на значний внесок кількох поколінь дослідників у вивчення цього здавна заселеного мікрорегіону, подальші його студії можуть дати нові важливі відкриття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

Джерела:

1. Археологічна спадщина Хмельницької області : довідник / А. Ф. Гуцал, В. І. Якубовський, І. Р. Михальчишин ; НДІ пам'яткоохорон. дослідж., Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Київ : Фенікс ; Чернігів : Деснянська правда, 2011. 175 с.
2. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області / Упоряд.: І.С. Винокур, А.Ф. Гуцал, С.І. Пеняк, Б.О. Тимощук, В.І. Якубовський. Київ : Наукова думка, 1984. 222 с.
3. [Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1989. XVI+591 с.] URL: <http://litopys.org.ua/litop/lit28.htm> (дата звернення – 17.07.23).
4. Галицько-Волинський літопис [Переклад Л. Махновця]. URL: <http://litopys.org.ua/links/galvol.htm> (дата звернення – 17.07.23).
5. Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В.М. Литвин. Київ : Наукова думка, 2013. 1056 с.
6. Літопис Руський за Іпатіївським списком. За виданням: ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. СПб., 1908. XVI с. 938 стлб. 87 с. URL: <https://web.archive.org/web/20201019112551/http://litopys.org.ua/ipatlet/ipat34.htm#lyst266> (дата звернення – 19.07.23).
7. Паспорт водно-болотного угіддя міжнародного значення «Бакотська затока» від 01.12.2012 р. URL: https://www.npptovtry.org.ua/wp-content/uploads/2018/01/ramsar_bakota.pdf (дата звернення – 17.09.23).
8. Повість минулих літ. URL: <http://litopys.org.ua/litop/lit.htm> (дата звернення – 16.07.23).
9. Про створення національного природного парку «Подільські Товтри» URL: <https://web.archive.org/web/20201026110211/https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/474/96#Text> (дата звернення – 17.09.23).

10. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии. *Труды XI Археологического съезда в Киеве*. Москва, 1901. Т. 1. С. 197–354.

Література

11. Антонович В.Б. Бакотский скальный монастырь. *Киевская старина*. 1891. № 9. С.108-116 URL: https://archive.org/details/kiestar1891/kiestarskaya_starina_1891_10/page/n111/mode/2up (дата звернення – 17.07.23).
12. Археологія України: Курс лекцій. За ред. Залізняка Л.Л. Київ : Либідь, 2005. 504 с.
13. Баженов О.Л. Військово-політичні події на Пониззі в XII–XIII ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т.13. С.37-49.
14. Баженов О.Л. Давньоруське Пониззя середини XII – середини XIII століть: соціально-економічний, військово-політичний та культурно-духовний аспекти. Автореф. дис. канд. іст. наук. 07.00.01. Чернівці : 2005. 14 с.
15. Баженов О.Л. Давньоруські городища Середнього Подністров'я IX – початку XIII ст. URL: <https://www.npptovtry.org.ua/davnoruski-gorodyshha-serednego-podnistrov-ya-ih-pochatku-hiii-st/> (дата звернення – 17.07.23).
16. Баженов О.Л. Історія та культура Середнього Подністров'я IX-XIII століть : монографія. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2009. 304 с.
17. Бакота. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Bakota (дата звернення – 16.07.23).
18. Бакотська затока URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D1%82%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B7%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BA%D0%B0 (дата звернення – 16.07.23).

- 19.Бережков Н.Г. Хронология русского летописания. Москва: Наука, 1963. 366 с.
- 20.Бобровський Т.А. Нарис з історії підземного будівництва на теренах України. *Випуск праць НДІ пам'яткоохоронних досліджень. Розділ II. Дослідження об'єктів археологічної спадщини.* С.200-212.
- 21.Болтанюк П., Старенький І. До питання про загибель давньоруського городища на Кармалюковій горі. І Міжнародна наукова конференція «Війна і Соціум у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи»: Програма та тези доповідей (21–24 жовтня 2020 р., м. Кам'янець-Подільський) / Інститут історії України Національної академії наук України, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2020. С.29-32.
- 22.Болохівська земля. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%85%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B7%D0%B5%D0%BC%D0%BB%D1%8F (дата звернення – 16.07.23).
- 23.Бондарець О.В. Основні тенденції та особливості розвитку давньоруських городищ. *Магістеріум. Випуск 12. Культурологія.* С.87-94.
- 24.Винокур І.С., Горішній П. А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. *УІЖ.* 1996. №4. С.151-153.
- 25.Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський : Центр Поділлєзнавства. 1994. 362 с.: карти, іл.
- 26.Винокур І.С., Гуменюк С.К. Археологічні пам'ятки Хмельницької області: конспект лекцій на допомогу студентам. Кам'янець-Подільський, 1965. 40 с.
- 27.Вікол Н.І. Бакота: минуле і сьогодення. *Археологічні дослідження в Україні : здобутки та перспективи : Збірник матеріалів восьмої Всеукраїнської студентської археологічної конференції.* Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин Я.І., 2019. С.18-25

- 28.Возний І. П. Сільська округа – складова частина давньоруських міст Північної Буковини у XII-XI V ст. *Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А.В. Кузи*. Київ: Стародавній Світ, 2014. С.160-169.
- 29.Возний І.П. Історико-культурний розвиток населення Межиріччя верхнього Сірету та Середнього Дністра X-XIV ст. Авт. дис. докт. іст. наук. 07.00.04. Київ : 2009. 39 с.
- 30.Возний І.П. Проблеми та перспективи дослідження археологічних пам'яток X-XIV ст. на території між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром. *Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. Київ : ІА НАН України*, 2010. Вип. 1. С. 238-244
- 31.Войтович Л. Княжа доба на Русі (837-1492). Т. 1. Становлення імперії Русь (837–1054). Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2021. 590 с.
- 32.Галецька Я.С. Історія Поділля в працях польських вчених і краєзнавців I пол. XIX ст. *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2017. № 4. С.79-89.
- 33.Головко О.Б., Пониззя і Болохівщина у політичному розвитку Південно-Східної Європи (XII – XIII ст.). *Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції 2010 року*. Кам'янець-Подільський, 2010. С.39-45
URL:
<https://web.archive.org/web/20131014173812/http://www.haidamaka.org.ua/0218.html> (дата звернення – 16.07.23).
- 34.Горішний П. Гончарний комплекс поблизу с. Бакота. *Археологія*. 1984. Вип. 48. С.97-99
- 35.Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. Каменец-Подольский: Типолгафия Подольского губернского правления, 1901. 401, Іvii с.
- 36.Демидко С.Ю. Стан дослідження та проблеми середньовічної археології межиріччя Горини – Дністра. URL:
<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/83354/29-Dem%D1%96dko.pdf?sequence=1> С.245-250 (дата звернення – 16.07.23).

37. Димник Мартин Даниил Галицкий, Михаил Черниговский и татары: борьба за галицкую землю в 1239-1245 гг. *История русин*. 2014. №1. С.17-35
38. Звідки взялися й куди зникли літописні уличі? URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3192828-zvidki-vzalisa-j-kudi-znikli-litopisni-ulici.html> (дата звернення – 16.07.23).
39. Івакін Г.Ю. Проблеми охорони та збереження археологічних пам'яток в Україні. *Вісник НАН України*. 2013. № 5. С.86-88.
40. Іван Берладник. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD_%D0%91%D0%B5%D1%80%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D0%BA (дата звернення – 16.07.23).
41. Історія української культури. Т.1. 2001. URL: <http://litopys.org.ua/istkult/ikult12.htm> (дата звернення – 16.07.23).
42. Казьмирчук М., Палієнко С. Проблема оцінки та використання археологічних пам'яток в туризмі. *Етнічна історія народів Європи*. №48. С.97-102
43. Кибалюк М. Українське Поділля: до витоків історії краю. *Збірник матеріалів: Археологія та фортифікація України. V Всеукраїнська науково-практична конференція присвячена 125-річчю заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*. С.279-284.
44. Корнієнко В. Сучасний стан та проблеми використання пам'яток археології в туризмі. *Історико-географічні дослідження в Україні* : Зб. наук. пр. 2006. Число 9. С.373-379
45. Котляр М. Ф. Воєнне мистецтво Давньої Русі / НАН України. Ін-т історії України. Київ : 2005. 414 с.
46. Котляр М. Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі. Київ : Наш час, 2010. 280 с.
47. Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX-XIII веков. Институт истории АН УССР. Киев: Наукова думка, 1985. 184 с.

48. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Київ : Наукова думка, 1984. 176 с.
49. Куза А.В. Малые города Древней Руси. Москва : Наука, 1989. 168 с.
50. Кучера М.П. Дослідження городищ на Волині й Поділлі. *Археологія*. 1979. Вип. 29. С. 62-72
51. Кучера М.П. Вивчення пам'яток давньоруського часу на території УРСР. *Археологія*. 1978. Вип. 26. С.77-83.
52. Горішний П.А., Кучера М.П. Дослідження літописних міст Середнього Подністров'я. *Тези доповідей V-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1980*. С. 150-151.
53. Кучера М.П., Горішний П.А. Исследования летописной Ушицы. Археологические открытия на Украине в 1976-1977 гг.: Тезисы докладов. Ужгород: Карпаты, 1978. С.114-115.
54. Кучера М.П., Горішний П.А. Раскопки городища XII-III вв. у с. Старая Ушица. *Археологические памятники Среднего Поднестровья*. Киев : 1983. С.62-97.
55. Майоров В.В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социальнополитических отношений в домонгольский период: Князь, бояре и городская община. СПб.: Университетская книга, 2001. 640 с.
56. Малко Р. Земля прихованих скарбів URL: <https://tyzhden.ua/zemlia-prykhovanykh-skarbiv/> (дата звернення – 16.07.23).
57. Мандзяк В. Ростислав Михайлович – «DUX GALICIAE ET IMPERATOR BULGARORUM». *Княжа доба: історія і культура*. 2011. №05. Відп. ред. Володимир Александрович. Львів: Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2011. С.131-143
58. Маярчак С. Бакотський скельний монастир. *Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж») / Упр. культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької ОДА,*

Держ. історико-культ. заповідник «Межибіж», Хмельн. обл. орг. Нац. спілки краєзнавців України. Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2016. №1. С.79-83

- 59.Маярчак С. П. Історико-культурний розвиток Середньодністровського Лівобережжя у IX-XIII ст. і формування Пониззя : монографія. Хмельницький : ФОП Сторожук О. В., 2018. 486 с.
- 60.Маярчак С. Печерний монастир у Бакоті – столиці Дольної Русі. URL: <https://web.archive.org/web/20201026235740/https://zbruc.eu/node/65074> (дата звернення – 19.07.23).
- 61.Маярчак С. Про деякі ремесла давньоруського населення лівобережжя середнього Подністров'я (у межах Хмельниччини). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Том 2. Збірка наукових праць. Коростень: Тріада С, 2008. С.29-34.*
- 62.Маярчак С.П. Археологічні пам'ятки IX-XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. Кам'янець-Подільський : П.П. Мошак М.І., 2006. 96 с.
- 63.Маярчак С.П. Городища IX–XIII ст. лівобережжя Середнього Подністров'я у межах Хмельниччини. *Фортеця : збірник заповідника «Тустань» : на пошану Михайла Рожка. Львів : Камула, 2009. Кн. 1. С. 284-290.*
- 64.Маярчак С.П. Житла та обігрівальні пристрої населення IX-XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я (у межах Хмельниччини). *Археологія і давня історія України. Вип. 2. Археологія Правобережної України. Київ.: Інститут археології НАН України, 2010. С.253-257.*
- 65.Маярчак С.П. Заселення Середньодністровського Лівобережжя у V-IX ст. Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 1. 2012 / За ред. А.М. Трембіцького, О.Г. Погорільця. Хмельницький: ІРД, 2013. С.57-70.
- 66.Маярчак С.П. Історія вивчення давньоруського минулого лівобережжя середнього Подністров'я (у межах Хмельниччини). *Археол. досл. Львів. ун-ту Іviv univ. archaeol. stud. 2009. Вип. 12. С. 262–285.*
- 67.Маярчак С.П. Каліус: літописний центр Пониззя. *Проблеми історії та археології України. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції до*

- 100-річчя XII Археологічного з'їзду в м. Харкові 25-26 жовтня 2002 року. Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003. С. 97-101
- 68.Маярчак С.П. Лівобережжя Середнього Подністров'я у IX-XIII ст. (за даними історико-археологічних досліджень). Дис. канд. археол. наук. 07.00.04. Київ : 2012. 392 с.
- 69.Маярчак С.П. Літописні Бакота і Пониззя у середньому Подністров'ї. *Археологія*. 2009. № 2. С.23-33.
- 70.Маярчак С.П. Літописні Бакота і Пониззя. *Краєзнавство*. 2006. № 1-4. С. 169-177.
- 71.Михайловський В. М. Васальні стосунки князів Коріатовичів із Казимиром II та Людовіком Угорським. *Український історичний журнал*. 2010. № 4 (493) (лип.-серп.). С. 4-15.
- 72.Михайловський В.М. Формування території історичного Поділля у другій половині XIV ст. *ВІЖ*. 2017. №3. С.67-82.
- 73.Михальчишин І.Р. Інвентаризація пам'яток та об'єктів археології у Хмельницькій області. *Випуск праць НДІ пам'яткоохоронних досліджень. Розділ II. Дослідження об'єктів археологічної спадщини*. С.248-270.
- 74.Молчановский Н. В. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года : (преимущественно по летописям). Киев: Тип. Имп. Ун-та св. Владимира, 1885. 388 с.
- 75.Моця О.П. Давньоруське оборонне будівництво у працях М.П. Кучери. *Археологія*. 2017. № 4. С. 74-78.
- 76.Найдавніші відомості про митну справу на Поділлі в історичних джерелах. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-5122.html> (дата звернення – 16.07.23).
- 77.Нечитайло П., Долженко Ю., Старенький І., Болтанюк П., Горбняк Т. Поховання другої половини XII – першої половини XIII століття поблизу Бакотського печерного монастиря. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2018. Вип. 22. С. 256–277.

78. Нечитайло П., Рідуш Б. Скельно-печерні пам'ятки Дністровського каньйону. *Археологія України за роки Незалежності*. Київ: Інститут археології НАН України, 2022. С.378-387.
79. Пачкова С.В. Давньоруське городище Гринчук на Дністрі. *Археологія*. 1979. Вип. 32. С. 78-96. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Pachkova_Svitlana/Davnoruske_horodysche_Hrynychuk_na_Dnistri.pdf? (дата звернення: 18.07.2023 р.).
80. Петров Н.И. Подолия. Историческое описание : с одной хромофотографией, 2-мя фототипиями, 46-ю гравюрами и 2-мя картами / [Н. И. Петров] ; изд. П. Н. Батюшков. Санкт-Петербург: Тип. Т-ва «Обществ. Польза», 1891. XXXI, 264, 99, [1] с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0000520 (дата звернення – 17.09.23).
81. Поділля. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%B4%D1%96%D0%BB%D0%BB%D1%8F> (дата звернення – 16.07.23).
82. Політична дезінтеграція Русі та формування сталих південноруських земель/князівств. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=2.%206.%207 (дата звернення – 16.07.23).
83. Пониззя URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%B7%D0%B7%D1%8F> (дата звернення – 16.07.23).
84. Пониззя. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=2.%206.%207

- 21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Ponyzzia (дата звернення – 16.07.23).
85. Приходнюк О.М. Давньоруські пам'ятки Середнього Подністров'я (розвідки 1968-1969 рр.). *Археологія*. 1977. Вип. 22. С.99-106.
86. Приходнюк О.М. Ранньослов'янське житло на Поділлі. *Археологія*. 1971. Вип. 3. С.26-37.
87. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв. Ленинград : Наука, 1967. 241 с., 1 л. ил., карт.
88. Раппопорт П.А. Очерки по истории Русского военного зодчества X-XIII вв. *Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. Том V*. Москва.-Ленинград.: Изд-во АН СССР, 1956. 184 с.
89. Русанова И.П., Тимошук Б.А. Древнерусское Поднестровье: Историко-краеведческие очерки. Ужгород: Карпати, 1981. 144 с.
90. Семенчук С.О. Осередки язичництва лівобережжя Середньої Подністрянщини (XI ст. до н.е. – XIII ст. н.е.). Дис. канд. іст. наук. 07.00.01. Кам'янець-Подільський : 2018. 352 с.
91. Сецинский Е. Бакота, древняя столица Понизья. *Подольские епархиальные ведомости*. Каменец-Подольский : 1899. №46-49. 36 с.
92. Сецинский Е. Бакотский скальный монастырь. *Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета*. Каменец-Подольский, 1890-1891. Вып. 5. С. 217-227.
93. Сіцінський Євтим. Нариси з історії Поділля. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=4099> (дата звернення: 17.08.2023 р.).
94. Сковчиляс С. Галич після Галича: Пониззя (Русо-Влахія) у XII–XIV століттях та утворення Молдавського князівства. *Княжа доба: історія і культура*. 2011. №05. Відп. ред. Володимир Александрович. Львів: Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2011. С.29-72.
95. Старенький І. Археологічні дослідження палацу XIV-XV ст. у Бакоті у 60-х рр. XX ст. *Україна і Велике князівство Литовське в XIV-XVIII ст.: політичні,*

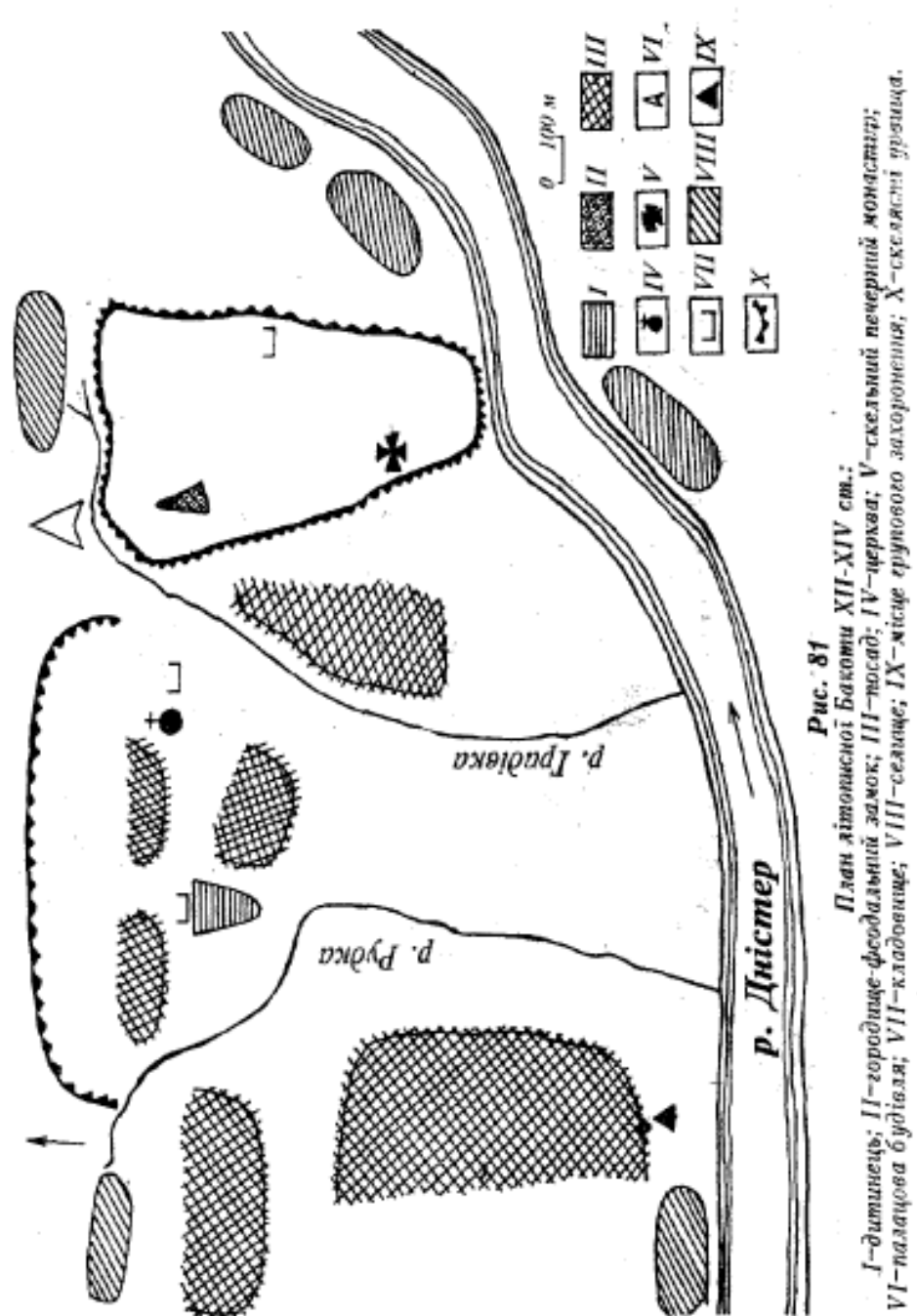
- економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі. *V Міжнародна наукова конференція. Кам'янець-Подільський, 13-16 вересня 2017 р. Тези доповідей.* Київ : Інститут історії України НАН України; Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. С.25-26.
- 96.**Старенький І. О. Баговицький археологічний мікрорегіон [Текст]; ДП НДЦ «Охорон. археол. служба України» Ін-ту археології НАН України [та ін.]. Київ : Стародавній Світ, 2018. 100 с.
- 97.**Старенький І., Болтанюк П. Археологічна розвідка в околиця села Баговиця. *Давня історія України.* С.45-55
- 98.**Старенький І., Левінзон Є. Археологічна розвідка в Бакотському археологічному мікрорегіоні. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Луцьк: ПраТ «Волинська обласна друкарня», 2018. Вип. XIV. С. 60-71.*
- 99.**Тимоць І. Село для риб. Затоплена Бакота зберігає історичні таємниці URL: <https://tyzhden.ua/selo-dlia-ryb/> (дата звернення – 17.07.23).
- 100.** Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) : [монографія]. Київ : Наук. думка, 1982. 202 с.
- 101.** Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. Т.4. Київ: Альтернативи, 1998. 352 с.
- 102.** Толочко П.П. (ред.) Давня історія України. У трьох томах. Том 3. Слов'яно-руська доба. Київ : Інститут археології НАН України, 2000. 709 с.
- 103.** Уличі. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BB%D0%B8%D1%87%D1%96> (дата звернення – 16.07.23).
- 104.** Ягодинська М. Давньоруські житла західного Поділля. *Фортеця: збірник заповідника «Тустань»: на пошану Михайла Рожка.* Львів, 2009. С.291-301
- 105.** Ягодинська М. Давньоруські пам'ятки західного Поділля X – XIII ст. Дис. канд. іст. наук. 07.00.04. Київ : 2015. 358 с.

- 106.** Ягодинська М. До археологічної карти Західного Поділля. *Археологія і давня історія України*. 2010. Вип. 4. С. 162-172.
- 107.** Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. Szkic historyczny. Kijów–Warszawa, Nakładem księgarni Leona Idzikowskiego, 1915. 128 s.

ДОДАТКИ

Додаток А

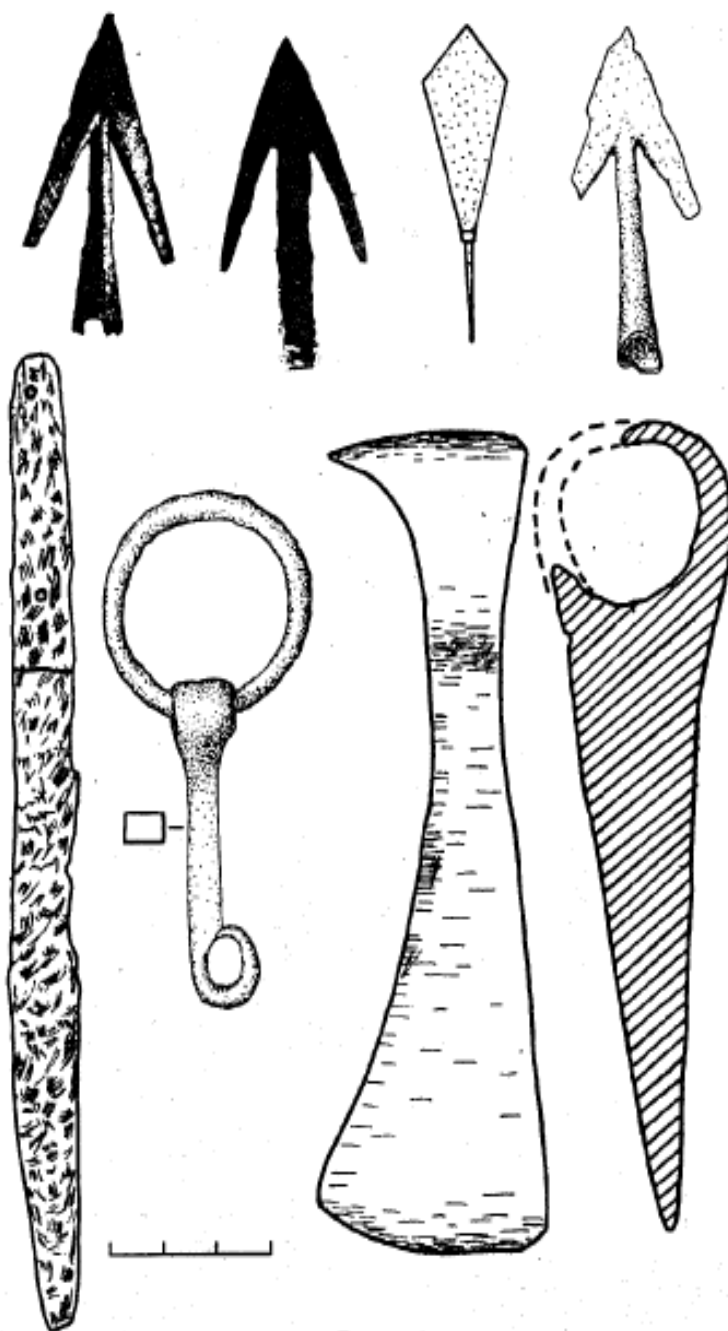
План літописної Бакоти XII-XIII ст.

(Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський. Центр Поділлєзнавства. 1994. С.177)

Додаток Б

Зброя XII-XIII ст. Середнього Подністров'я

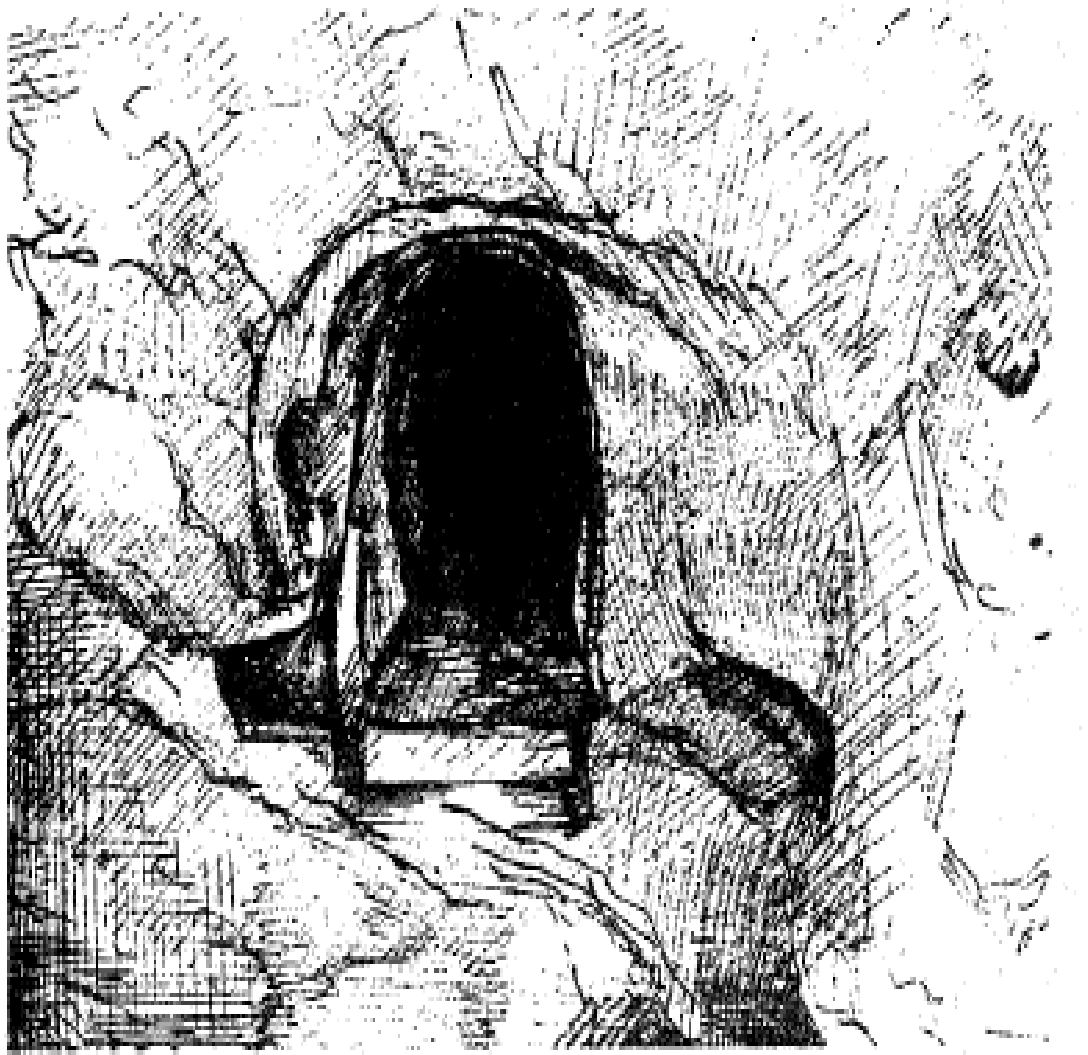
Рис. 94

Залізні наконечники стріл, лезо бойового ножа, фрагмент кінського вудила і бойова сокира XII-XIII ст.

(Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський. Центр Поділлєзнавства. 1994. С.190)

Додаток В

Вхід до Бакотського скельного монастиря

(Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський. Центр
Поділезнавства. 1994. С.217)

Додаток Г

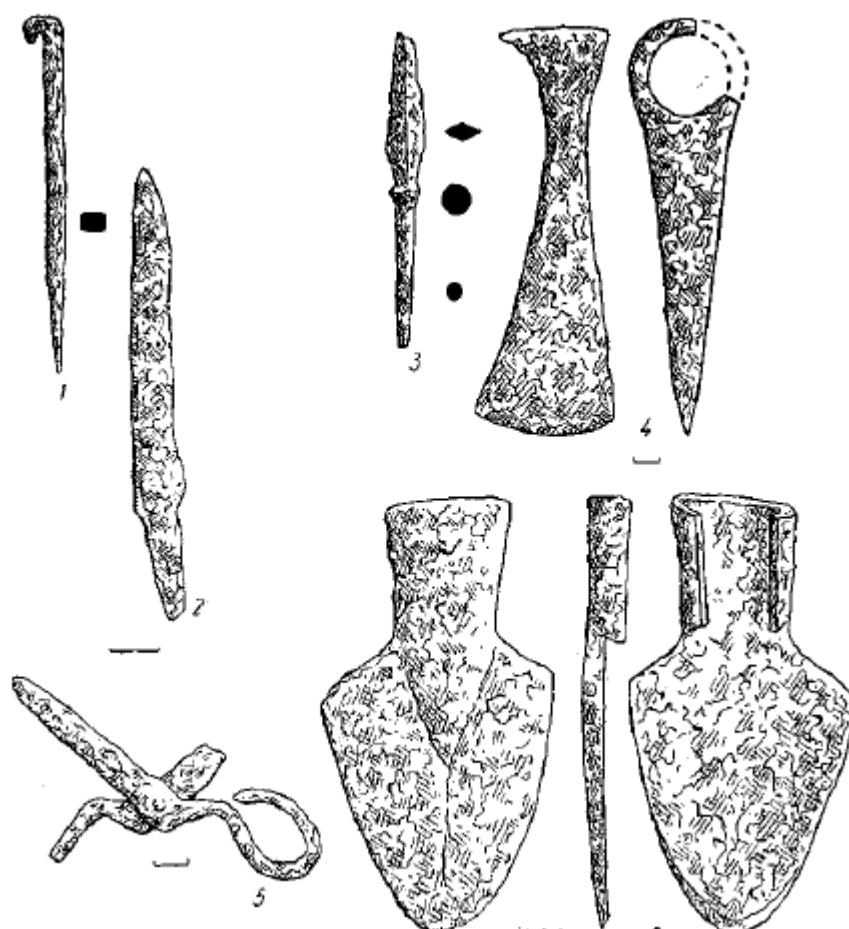
Фрагменти фресок з Бакотського скельного монастиря

(Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський. Центр
Поділезнавства. 1994. С.222)

Додаток Д

Залізні вироби з Середнього Подністров'я

(Приходнюк О.М. Давньоруські пам'ятки Середнього Подністров'я (розвідки 1968-1969 рр.). *Археологія*. 1977.

Вип. 22. С.101)